

**UNIVERZITET U SARAJEVU
CENTAR ZA INTERDISCIPLINARNE POSTDIPLOMSKE STUDIJE
MAGISTARSKI PROGRAM “RODNE STUDIJE”**

**RODNA DIMENZIJA MIGRACIJE
MEDICINSKIH SESTARA S PROSTORA JUGOSLAVIJE U LIBIJU:
IZMEĐU AUTONOMIJE I ZAVISNOSTI**

Magistarski rad

Kandidatkinja:

Isma Stanić

Mentorica:

Prof. Dr. Marina Blagojević

Sarajevo, maj/svibanj 2008.

Magistarski program "Rodne studije"

Izjava o autentičnosti magistarskog rada

Ime: Isma Stanić

Broj strana: 100

Potvrđujem:

- *da sam pročitao/la pravila postdiplomskog studija "Rodne studije" Centra za interdisciplinarnu postdiplomsku studiju Univerziteta u Sarajevu koji se odnose na plagijarizam kako je to definirano Pravilima Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i Pravilnikom o postdiplomskom studiju Gender/Rodne studije u Centru za interdisciplinarnu postdiplomsku studiju Univerziteta u Sarajevu;*
- *da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koje se tiču plagijarizma;*
- *da je magistarski rad koji predajem potpuno moj samostalni rad osim u dijelovima gdje je to naznačeno;*
- *da magistarski rad nije predat, u cjelini ili djelomično, za sticanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;*
- *da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;*
- *da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica;*
- *da nisam tražio/la pomoć neke od specijaliziranih agencija za pisanje akademskih radova.*

Potpis

Molimo vas da ovaj dokument potpišete svojeručno (samo ukucavanje vašeg imena nije prihvatljivo) i da potpisanu izjavu uključite u magistarski rad nakon naslovne strane.

ZAHVALA

Zahvaljujem se svim osobama koje su mi pružile vrijedne informacije potrebne za ovaj rad, a posebno medicinskim sestrama koje su sa mnom podijelile svoja iskustva migracije i bez kojih ovaj rad svakako ne bi bio moguć. Zahvala pripada i mojoj mentorici prof. dr. Marini Blagojević za usmjeravanje i podršku koju mi je pružala tokom rada i akademskoj tutorici mr. Gorani Mlinarević koja je pratila moj rad u svakoj fazi. Takođe se zahvaljujem i svim drugim osobama koje su mi pružile podršku i mogućnost da napravim ovaj rad, uključujući i profesore i drugo osoblje magistarskog programa "Rodni studij" u Centru za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, te donatorima ovog programa, kao i Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine za dodatnu finansijsku pomoć. Hvala i mojim kolegama na poslu koji su mi pomogli nekad preuzimajući na sebe i moj dio obaveza na poslu. I na kraju, hvala mom sinu za strpljenje koje je imao čekajući da mama završi magistarski i bude više s njim.

Magistarski program “Rodne studije”

Izjava o pridržavanju načela etičnosti u naučno-istraživačkom radu

Ime: Isma Stanić

Potvrđujem da sam kao student/ica Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu se u svom naučno-istraživačkom radu pridržavao/la načela etičnosti predviđenih članom 18. Etičkog kodeksa Univerziteta u Sarajevu, broj 01-I-772/07, od 11.04.2007. godine i da sam kako tokom istraživanja, tako i pisanja magistarskog rada :

- vodio/la računa o fizičkom i psihičkom integritetu svih učesnika/ca u istraživanju, te štutio/la njihova prava i dostojanstvo kao osobe,
- primjenjivao/la načelo svjesnog i informiranog pristanka svih učesnika/ca u istraživanju
- nisam odstupao/la, namjerno ili iz zanemarenja, od prihvaćenih postupaka istraživanja
- planirajući, provodeći i izvještavajući o svom naučno-istraživačkom radu do najmanje moguće mjere sam sveo/la pogrešno tumačenje rezultata,
- nisam izmišljao/la, namjerno podešavao/la niti tendenciozno tumačila naučno-istraživački rad.

Potpis

Molimo vas da ovaj dokument potpišete svojeručno (samo ukucavanje vašeg imena nije prihvatljivo) i da potpisanu izjavu uključite u magistarski rad nakon izjave o autentičnosti magistarskog rada i/ili zahvale/potvrde u pomoći u radu).

APSTRAKT

Ovaj rad pokušava da rasvijetli iskustva jugoslovenskih medicinskih sestara migrantica na radu u Libiji u drugoj polovini 1980tih i ranim 1990tim. Istraživanja ove vrste ne postoje, kao što ne postoje ni istraživanja o migranticama iz drugih evropskih, nekad socijalističkih zemalja, u arapskom svijetu čiji broj nije zanemarljiv.

Rad se zasniva na iskustvima osam migrantica prikupljenim tokom individualnih dubinskih intervjua. Rad istražuje kako su migrantice pregovarale svoju u socijalizmu djelimično stečenu autonomiju u zemlji prijema gdje su rodne uloge restriktivnije i gdje su se našle u položaju potrebe za muškom zaštitom i u uslovima novih zavisnosti od muškaraca. Rad bi trebao doprinijeti postojećem znanju o presijecanju roda i migracije i uticaju rodnog poretka u zemlji prijema na dostignuti nivo autonomije žena što je važno s obzirom na sve veću feminizaciju migracija u procesu globalizacije i rastuću potražnju za ženskom radnom snagom koja je u velikoj mjeri angažovana na poslovima staranja što generalno osnažuje rodnu hijerarhiju.

Glavna tvrdnja ovog rada je da rodne uloge tokom migracije u kontekstu jugoslovenskih migrantica u Libiji bivaju osnažene. Tradicionalni stavovi o potrebi "staranja" nad ženama i njihovoj zaštiti od strane muškaraca, odnosno muškoj kontroli nad njima, mogli su voditi stvaranju novih zavisnosti migrantica. Migrantice su bile pod pritiskom u okruženju da se vrate pod mušku zaštitu. Njihova relativna autonomija mogla se transformisati u zavisnost. Nove zavisnosti su iziskivale i nove strategije ženskog otpora i pregovaranja. Strategije migrantica mogle su ići u pravcu stvaranja veza u kojima su imale mušku zaštitu, ali i u kojima su mogle donekle očuvati sopstvenu autonomiju, te u pravcu korištenja tradicionalog rodnog poretka i tradicionalne institucije braka, uključujući i šerijatski brak, u vlastite svrhe.

SADRŽAJ

1. UVOD	8
1.1. Ciljevi istraživanja	9
1.2. Metodologija	9
1.3. Struktura rada	11
2. FEMINIZACIJA MIGRACIJA	13
2.1. Međunarodne migracije medicinskih sestara	18
3. KONTEKST JUGOSLAVIJE I LIBIJE	20
3.1. Jugoslavija kao zemlja migracija	20
3.1.1. <i>Push</i> faktori u Jugoslaviji	21
3.1.2. Položaj žena u Jugoslaviji	24
3.2. Kontekst Libije: Društveno ekonomski razvoj	26
3.2.1. <i>Pull</i> faktori	28
3.2.2. Položaj žena u Libiji	30
3.2.3. Migranti/ce u Libiji	35
3.3. Odnosi između Jugoslavije i Libije	36
4. REGRUTACIJA, MOTIVACIJA I USLOVI RADA	38
4.1. Pregled migracija medicinskog osoblja iz Jugoslavije u Libiju do sredine 1980tih	38
4.2. Regrutacija u drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih	41
4.3. Motivacija za migraciju	42
4.4. Uslovi rada	44
4.5. Migracija nakon 2000. godine	50
5. MUŠKA ZAŠTITA I KONTROLA	52
5.1. Ekonomska i socijalna zavisnost žena	52
5.1.1. Ekonomska i socijalna zavisnost: jugoslovenske migrantice u Libiji	55
5.2. Kultura i zavisnost žena	59
5.2.1. Kultura i zavisnost žena: jugoslovenske migrantice u Libiji	60
5.3. Kontrola ženske seksualnosti	65

5.3.1. Kontrola ženske seksualnosti u Libiji	67
5.4. Uznemiravanje na javnim mjestima	
kao vrsta kontrole ženske seksualnosti	68
5.4.1. Uznemiravanje na javnim mjestima u Libiji	70
5.5. Borba oko kontrole ženskih tijela	71
5.6. Stereotipi o migranticama	73
5.6.1. Stereotipi o Evropljankama migranticama iz socijalističkih zemalja	75
5.6.2. Stereotipi o medicinskim sestrama	77
6. STRATEGIJE MIGRANTICA	79
6.1. Ženske strategije pregovaranja i odupiranja rodnom poretku	79
6.2. Brak i veze kao strategija u Libiji	80
6.3. "Brak do Malte"	83
6.4. Hijerarhija veza i način biranja muškaraca zaštitnika	84
6.5. Migracija i seksualnost	87
7. ZAKLJUČAK	89
LITERATURA	92

1. UVOD

Polazna tačka za ovaj rad su savremeni procesi migracije i istraživanje efekata koje migracija ima na žene. Istraživanja su pokazala da su žene i muškarci u različitim pozicijama u procesu migracije. Žene su ranjivije i izložnije diskriminaciji, obično su na hijerarhijski nižim i manje plaćenim pozicijama, često neregulisanog statusa i zavisne od muškaraca. Međutim, i pored toga, sve više žena se odlučuje na migraciju. Iako su migracije većinom usmjerene ka razvijenim zemljama na Zapadu, veliki broj žena migrira u arapski svijet, u naftom bogate zemlje Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike. Većinom se radi o ženama iz Azije koje obavljaju kućanske poslove i medicinskim sestrama (UN Population Division, 2006:7). Prema Izvještaju Međunarodne organizacije rada (Moreno-Fontes, 2004:20), kućanski poslovi u ovom dijelu svijeta smatraju se nekvalifikovanim poslovima pa nisu pokriveni radnom legislativom uprkos činjenici da su mnoge žene koje obavljaju ove poslove visokokvalifikovane, tako na primjer 23% Filipinki na ovim poslovima u Bahreju ima univerzitetsku diplomu. Međunarodna organizacija rada nadalje izvještava da se ove žene susreću sa problemima vezanim za slabu plaćenost, preopterećenost, malo slobodnih dana, kontrolu slobode kretanja, nasilje uključujući i seksualno, neregularnosti pri regrutovanju i nehuman tretman od strane državnih institucija i poslodavaca (ibid). Neke od ovih teškoća potiču od rigidnih rodni normi i restriktivnih rodni uloga u zemlji destinaciji, a neke od predrasuda prema ženama i migranticama.

Broj migrantica u svijetu je porastao i zbog transformacije internih migracija u međunarodne migracije u nekoliko zemalja Istočne i Južne Evrope nakon dezintegracije Sovjetskog Saveza i Jugoslavije (UN Population Division, 2006:6). Tako je, sem migrantica iz Azije, od 1980tih, a naročito nakon pada socijalizma 1989. godine, veliki broj žena iz Istočne Evrope i s prostora Jugoslavije¹ migrirao u zemlje Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike. S obzirom da su socijalistički režimi promovisali obrazovanje i upošljavanje žena, većina ovih migrantica su kvalifikovane, često medicinske sestre zbog potražnje na lokalnom tržištu rada u zemlji destinaciji. O njima i njihovim iskustvima se

---

¹ Prostor Jugoslavije u ovom radu označava prostor koji je obuhvatala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

gotovo ništa ne zna. Njihovo evropsko porijeklo obilježiće njihovo iskustvo migracije u arapskom svijetu, a stečena relativna autonomija može doći u konflikt sa rodnim normama u zemlji destinacije.

1.1. Ciljevi istraživanja

Rad ima za cilj istražiti presijecanje roda i migracije u slučaju jugoslovenskih medicinskih sestara na radu u Libiji u periodu od sredine 1980tih do ranih 1990tih godina. Rad će rasvijetliti prepreke s kojima su se susretale ove žene tokom migracije, i u kojoj mjeri je rod faktor u tim problemima, te doprinijeti svijesti o važnosti roda u procesu migracije. Rodne relacije u zemlji porijekla i zemlji destinacije mogu se razlikovati pa je cilj rada takođe i rasvijetliti kako su medicinske sestre pregovarale nove rodne relacije.

Teorijska relevantnost rada i objektivni značaj teme leži u činjenici da postoji obimna literatura o iskustvima žena koje su migrirale iz arapskog i muslimanskog svijeta u Evropu, dok ne postoji literatura koja govori o iskustvima žena iz Evrope kada migriraju na Istok, u arapski i muslimanski svijet. Tema ima i subjektivni značaj s obzirom da je autorica ovog rada i sama boravila i radila u Libiji u periodu na koji se rad odnosi. Praktična relevantnost rada leži u činjenici što u procesu tranzicije na ovdašnjim prostorima i procesu globalizacije sve više žena se odlučuje na migraciju, a iskustva migrantica pretočena u ovaj rad mogu im biti od koristi.

1.2. Metodologija

Rad se fokusira na iskustva medicinskih sestara kao najbrojnijih migrantica iz Jugoslavije u Libiji u odabranom vremenskom periodu. Posao medicinske sestre je posao staranja² o drugima i gotovo je isključivo "ženski" posao, malo je vrednovan i malo plaćen. Iako je fokus ovog rada na medicinskim sestrama iz Jugoslavije, slična situacija je i sa drugim migranticama s prostora Jugoslavije u Libiji, kao i medicinskim sestrama

---

² Eng. *carework* poslovi na staranju, brizi, njezi drugoga. U radu je korišten izraz *staranje* jer je sveobuhvatniji od ostalih izraza.

migranticama iz bivših socijalističkih zemalja Istočne Evrope. Pored Jugoslovenki, nalazi ovog rada bi se u velikoj mjeri mogli odnositi i na Poljakinje, Ukrajinke, Bugarke i druge žene iz istočnoevropskih zemalja koje su u većem broju pristizale u Libiju nakon kraha socijalizma i otvaranja granica 1989. godine.

Za potrebe ovog rada urađeni su individualni dubinski intervjui sa osam medicinskih sestara. Šest njih su radile u Libiji od sredine 1980tih do sredine ili kraja 1990tih, a sve su autonomno migrirale. Dvije intervjuisane migrantice u Libiji su radile u drugoj polovini 1970tih, a migrirale su sa supruzima. Dužina boravka intervjuisanih u Libiji kreće se od dvije do dvanaest godina. Intervjui su podrazumijevali otvorena pitanja s fokusom na motivaciju za migraciju, način regrutacije, opšte uslove rada u libijskim zdravstvenim institucijama, zatim zavisnost žena i potrebu za muškom zaštitom, te ženske strategije pregovaranja rodni normi, s tim što su pitanja tokom razgovora bila prilagođavana svakoj intervjuisanoj. Sa nekim od intervjuisanih žena se autorica rada površno poznavala u Libiji, a do ostalih je došla putem ličnih veza i preporuka. Imena koja se pojavljuju u ovom radu nisu njihova prava imena, već su im dodijeljena radi zaštite identiteta.

Takođe su urađeni i intervjui sa predstavnicima sljedećih institucija: Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine, Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo i Univerzitetsko kliničkog centra u Sarajevu, te predstavnicima jedne privatne agencije za zapošljavanje koja danas vrši regrutaciju medicinskog osoblja sa područja Bosne i Hercegovine i Srbije kako bi se pokazalo u kom smjeru će se odvijati migracije u kasnijem periodu, nakon 2000. godine.

Za potrebe rada korištena je i prepiska sa jednim muškarcem migrantom koji ima dugogodišnje iskustvo migracije u Libiju. Takođe je aktivno korišteno i vlastito iskustvo s obzirom da je autorica, kako je već rečeno, i sama živjela i radila u Libiji u periodu od 1986. do 1998. godine, sa kraćim prekidima.

Glavni teorijski okvir za ovaj rad je vezan za literaturu koja se odnosi na feminizaciju migracija u procesu globalizacije. Biće korištena feministička literatura o migracijama i rodnoj podjeli rada, te dokumenti međunarodnih organizacija što će biti prezentirano u narednom poglavlju. Takođe će biti korištena i feministička literatura o

zavisnosti žena od muškaraca, muškoj kontroli i zaštiti žena, te strategijama žena u procesu pregovaranja rodni uloga. Tamo gdje nije bilo moguće doći do literature o Libiji, koja je prilično malobrojna, korištena je literatura koja se odnosi na regiju Sjeverne Afrike, Bliskog Istoka ili arapskog svijeta uopšteno.

Pored teškoća u pronalasku literature vezane za Libiju, autorica se u određenoj mjeri susretala i sa teškoćama oko pristupa informacijama i podacima vezanim za Jugoslaviju 1980tih godina. Nakon raspada Jugoslavije, institucije u novonastalim državama su preuzele ili naslijedile nadležnosti od bivših republičkih i federalnih institucija ali često samo djelimično tako da su sada nadležnosti rascjepkane i podijeljene između više institucija. Osnovane su i nove institucije i uposlen novi kadar koji je malo ili nimalo upoznat sa migracijom jugoslovenskog medicinskog osoblja u Libiju, uz to i često nevoljan da pruži traženu pomoć. Kontaktirane su institucije u Bosni i Hercegovini i Srbiji, ali ovi kontakti nisu dali očekivane rezultate. Iz ovih razloga je bilo teško pribaviti faktografske činjenice i dokumente koji svjedoče o načinu regrutacije jugoslovenskih migranata i migrantica u Libiju. Ne računajući nekoliko intervjuisanih osoba koje su govorile u ime institucije u kojoj su uposlone, rad se u najvećem dijelu zasniva na iskustvima intervjuisanih migrantica.

1.3. Struktura rada

Ovaj rad želi pokazati da rodne relacije u zemlji destinacije snažno utiču na život migrantica: rodne uloge tokom migracije u Libiji bivaju osnažene, a rodni identitet potiskuje profesionalni. Rad je podijeljen na sedam poglavlja. Nakon uvodnog poglavlja, drugo poglavlje će dati pregled feminizacije migracija kao teorijskog okvira. U trećem poglavlju će biti objašnjen kontekst iz koga se migriralo i kontekst u koji se migriralo: Jugoslavija i Libija u 1980tim i ranim 1990tim godinama. *Push* i *pull* faktori u ovim dvjema zemljama su bili komplementarni, a migracija olakšana dobrim političkim odnosima između Jugoslavije i Libije. Četvrto poglavlje se bavi regrutacijom, motivacijom i uslovima rada u Libiji, a polazi od hipoteze da su se uslovi za migraciju jugoslovenskih radnika u Libiji od sredine 1980tih pogoršali sa pogoršanjem ekonomske

i političke situacije u Jugoslaviji i Libiji, a kasnije i zbog međunarodne izolacije Libije i ratnih sukoba u Jugoslaviji. Kao žene, medicinske sestre migrantice su u tom kontekstu bile u nepovoljnijem položaju. Peto poglavlje govori o ekonomskoj i socijalnoj zavisnosti žena od muškaraca, te uticaju tradicionalnih kulturnih i religijskih stavova o potrebi za muškom zaštitom i kontrolom žena. Migracija medicinskih sestara u Libiju, gdje su rodne uloge restriktivnije, vodi novim zavisnostima od muškaraca i može umanjiti njihovu autonomiju. Šesto poglavlje će analizirati strategije migrantica u pregovaranju novih rodni odnosa, kao i njihove strategije očuvanja autonomije. One mogu iskoristiti tradicionalnu instituciju braka, uključujući i šerijatski brak, i veze sa muškarcima kao vlastite strategije za samoosnaživanje čime koriste tradicionalni rodni poredak i oslanjaju se na njega u vlastite svrhe. Sedmo poglavlje će sumirati i zaključiti rad.

2. FEMINIZACIJA MIGRACIJA

U zadnjih četrdesetak godina ukupan broj migranata u svijetu značajno se povećao. Dok je 1960. godine u svijetu bilo oko 75 miliona migranata, od kojih su 35 miliona (47%) činile žene, a 40 miliona muškarci, do 2000. godine ukupan broj osoba koje žive van svoje zemlje popeo se na 175 miliona od kojih su 85 miliona (49%) činile žene, dok je u razvijenim zemljama broj žena u ukupnoj migrantskoj populaciji dostigao 51% (Zlotnik, 2003:2). Većina njih su ekonomski migranti. Značajno povećanje migranata oba spola je odgovor na promjene na globalnom tržištu rada, a naročito na masovnu potražnju jeftine ženske radne snage iz siromašnih zemalja kako bi obavljale poslove vezane za staranje o drugima u bogatim zemljama (Instraw, 2007:2). Iako povećanje udjela žena u ukupnoj migrantskoj populaciji tokom četiri desetljeća (1960-2000) iznosi samo 2% (Zlotnik, 2003:2), karakteristično je da sve više žene migrira u potrazi za poslom nezavisno od svojih bračnih partnera i drugih članova porodice zbog čega se sve češće upotrebljava termin "feminizacija migracija". Žene koje nezavisno migriraju sve češće su glavni skrbnici u svojim porodicama (UN Report, 2004:8).

Rod igra važnu ulogu kada su u pitanju mogućnosti za upošljavanje žena i muškaraca migranata. Migrantice imaju ograničene mogućnosti za pronalazak posla. Mnogo je vjerovatnije da će muškarci zauzeti kvalifikovanije i bolje plaćene poslove, a žene tradicionalno "ženske", manje plaćene poslove (UNFPA, 2006:2). Poslovi koji se nude ženama često reflektuju tradicionalno ženske uloge i spolne stereotipe. Potražnja raste većinom za kućnom poslugom, radnicama u konfekcijskoj industriji, medicinskim sestrama i nastavnicama (UN Report, 2004:8). Helma Lutz (2002:7) tvrdi da najviše migriraju žene koje su prosvjetni radnici, studentice, dadilje, doktorice i medicinske sestre. One su jedva u stanju da zarade za život u ovim profesijama u svojim zemljama i odlaze tamo gdje ih trebaju. Međutim, zemljama u koje migriraju nije potrebna njihova profesionalna stručnost

"nego jedna druga vještina koja je očigledno zajednička ženama širom svijeta i pripisuje se bilo prirodi bilo rodnoj socijalizaciji: vještina da čiste i staraju se o drugima, da postupaju s diskrecijom u najintimnijim trenucima, da naprave

dom, da vole i paze djecu; ukratko: to je ono prvo i prije svega što žene rade: rad koji se tiče ljubavi." (Lutz, 2002:7)

Patrijarhalne ideje o "ženskim" poslovima pomogle su da se društveno konstruiše ideja o ženama kao onima koje pružaju usluge staranja. Istovremeno, devalorizovane su vještine koje se pripisuju ženama poput odgoja, kućanskih poslova i brige o drugima. I dok se žena drži odgovornom za poslove staranja, i plaćeni i neplaćeni poslovi ove vrste su potcijenjeni (Misra i Mertz, 2004: 87) i obično malo plaćeni, kako na lokalnim tržištima rada, tako i na međunarodnom.

Migracija može donijeti pozitivne efekte poput ekonomskog omoćavanja žena, veće nezavisnosti i pozitivnih promjena u rodnim ulogama. Migracija može rezultirati socijalnim i političkim osnaživanjem žena od čega korist ima šira zajednica, ne samo žene (UN Report, 2004:8). Pored toga što prelazak granica u svrhu rada može biti ekonomski osnažujući faktor i pružiti šansu ženama da se suprotstave ustanovljenim rodnim normama, može takođe voditi i novim zavisnostima i osnažiti rodne granice i hijerarhije (Morokvašić, 2007:1). Migracija, dakle, može osnažiti rodne nejednakosti i stereotipe i učiniti ženu zavisnijom od muškarca, a poslovi staranja o drugima koje često obavljaju migrantice jasno osnažuju rodne nejednakosti. Mnoge žene mogu izgubiti autonomiju kada migriraju (UN Report, 2004:66).

Žene i muškarci imaju različita iskustva migracije. Migrantice su pod većim rizikom da budu izložene diskriminaciji, rodno zasnovanom nasilju i eksploataciji nego muškarci. Njihova nepovoljnija pozicija proizilazi iz činjenice da su žene, strankinje i često zaposlene na nesigurnijim poslovima. U zavisnosti od konteksta i sektora u kome rade, postoji realan rizik da budu izložene ekstremnom ponižavanju i nasilju naročito ako rade u seks industriji, ali i na kućanskim poslovima (Morokvašić, 2007:2). U brošuri Međunarodne organizacije rada (ILO, 2003:8) o spečavanju diskriminacije, eksploatacije i zloupotrebe zaposlenih migrantica stoji da radne migracije mogu izložiti žene ozbiljnom kršenju ljudskih prava kao i kršenju njihovih prava vezanih za rad. Migrantice su ranjive tokom čitavog procesa migracije, i u svojoj zemlji prije odlaska, u samoj fazi odlaska, kao i u zemlji destinacije. Mogu biti izložene maltretiranju, zastrašivanju i prijetnjama, ekonomskoj i seksualnoj eksploataciji, rasnoj diskriminaciji i ksenofobiji, lošim radnim

uslovima, povećanim zdravstvenim rizicima i drugim oblicima nasilja uključujući i trgovinu ženama i prisilno zadržavanje. Migrantice su ranjivije i u odnosu na muškarce, kao i u odnosu na lokalnu žensku populaciju u zemlji destinacije. Rodna diskriminacija se presijeca i sa drugim oblicima "drugosti" poput rase, klase, religije i etniciteta izlažući migrantice višestrukoj diskriminaciji i marginalizaciji.

Migrantica je sve više, a sve je više i kršenja njihovih prava. Stoga je Komisija za ljudska prava Ujedinjenih nacija u svojoj Rezoluciji o nasilju nad zaposlenim migranticama (UNCHR, 1998), između ostalog, pozvala na dalja istraživanja uzroka i posljedica nasilja nad migranticama, uzroka sve većeg broja zaposlenih migrantica, te razvijanje odgovarajućih nacionalnih metodologija za prikupljanje podataka koje će proizvesti uporedive podatke kao osnovicu za istraživanja i analizu ove teme.

Iako se ovaj rad neće posebno baviti migracijom koja je rezultat ratova i etničkih sukoba, važno je napomenuti da su etnički sukobi na prostoru bivše Jugoslavije 1990tih godina prouzrokovali prisilne migracije i ogroman broj izbjeglih i raseljenih lica. Procjenjuje se da je procenat žena izbjeglica s područja Bosne i Hercegovine dostizao 60% od ukupnog broja izbjegličke populacije (CEDAW. Concluding Observations. BiH. 1994.)

Jedan od razloga rasta broja migrantica je i globalizacija. Promjene na globalnom tržištu rada koje utiču na migraciju uključuju porast stope nezaposlenosti u svijetu nakon 1980tih i 1990tih godina i promjene u demografskoj strukturi porodice: razvoj procesa individualizacije (Young, 2005:81) što znači da je sve više nezavisnih pojedinaca na tržištu rada, naročito žena; raste broj razvoda, sve je više porodica sa jednim roditeljem obično majki, opada natalitet te se u razvijenijim zemljama primjećuje snažan trend starenja populacije. Sassen (2003, citirano u Ramirez, Dominguez i Morais, 2005:111) kaže da je kriza u uspostavljenom reproduktivnom modelu u razvijenim zemljama rezultirala starenjem populacije, žene su uključene na tržište rada dok istovremeno vlada nedostatak javnih servisa za brigu o osobama koje trebaju tuđu njegu.

U razvijenim zemljama, uprkos integraciji žena na tržište rada, one ostaju odgovorne za reproduktivni rad i privatnu sferu (Young, 2005:81). Briga o djeci, o bolesnima i starijim, te kućanski poslovi drže se i dalje "ženskim" poslovima. Na ovo

dadatno utiče neoliberalna politika smanjenja državnih davanja na javne servise. S druge strane, u nerazvijenim zemljama zbog siromaštva, nezaposlenosti, programa strukturalnog prilagođavanja, žene su prisiljene da iznalaze nove izvore prihoda. Neoliberalna politika strukturalnog prilagođavanja koju diktiraju zemljama u razvoju međunarodne finansijske institucije prije svega Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetska banka (WB), zahtijeva restrikciju budžeta, naročito izdvajanja države za javne servise, a vlade se u izvršenju tog diktata oslanjaju na armiju žena, supruga, majki, kćerki i baka (Sparr, 1994:17).

Sassen (2000:505) smatra da postoji veza između sve većeg broja migrantica koje dolaze iz zemalja u razvoju i porasta nezaposlenosti i državnog duga u tim zemljama. Sve veća nezaposlenost muške radne snage, manje prilika za tradicionalne oblike sticanja zarade zbog ulaska stranih kompanija na tržište zemalja u razvoju, promocija izvozu orijentiranog razvoja i servisiranje golemih državnih dugova doprinosi tome da se iznalaze alternativna sredstva za život, profit i izvore prihoda. Prostitucija, migracija radne snage i trgovina djecom i ženama za industriju seksa su sve važnije aktivnosti za sticanje dobiti. Migracija je važan izvor smanjenja siromaštva i poticaja razvoja, a finansijske doznake migranata i organizovani izvoz radne snage sve su važnijii izvori prihoda u nekim državama. Iako ne postoje istraživanja o novčanim doznakama muškaraca i žena, "neki podaci sugerišu da migrantice šalju veći dio svojih zarada porodicama nego migranti" (UN Report, 2004:26). Žene su daleko najbrojnija grupa uključena u trgovinu ljudima i prostituciju, a sve su brojnije i kada je riječ o ekonomskim migracijama. Nadalje, Sassen (2000:506) govori da se migrantice upošljavaju i u strogo regulisanim sektorima poput zdravstva kao i u onim ilegalnim poput prostitucije. Sve više dolazi do "feminizacije preživljavanja" što znači da domaćinstva, čitave zajednice, pa i vlade sve više zavise od žena i njihove zarade.

Gore navedene razloge zbog kojih migrantce odlučuju na napuste svoje zemlje (tzv. *push* faktori) i razloge zbog kojih se opredjeljuju da migriraju u određenu zemlju (tzv. *pull* faktori), možemo sumirati u sljedećoj tabeli:

Tabela 1. – *Push* i *pull* faktori u procesu migracije nakon 1980tih

<i>Push</i> faktori – zemlja porijekla	<i>Pull</i> faktori – zemlja prijema
<ul style="list-style-type: none"> • Porast nezaposlenosti među muškarcima • Uključivanje žena na tržište rada • Programi strukturalnog prilagođavanja; restikcije državnog budžeta za socijalne usluge, porast državnog duga 	<ul style="list-style-type: none"> • Promjene u demografskoj strukturi porodice: proces individualizacije, veći broj razvoda i starenje populacije • Uključivanje žena na tržište rada • Potražnja za jeftinom ženskom radnom snagom koja će obavljati reproduktivni rad
Faktor koji olakšava migraciju <ul style="list-style-type: none"> • Globalizacija 	

Feministička kritika programa strukturalnog prilagođavanja naglašava da ovaj program nije rodno neutralan. Pamela Sparr (1994:20-21) tvrdi da preliminarna istraživanja sugeriraju da kada se zajedno uzmu različite politike koje prate kretanje ka tržišnoj ekonomiji, ove politike mogu imati teške i raznolike efekte na živote žena: one utiču na njihovo zdravlje, edukaciju, zapošljavanje, prihode, uslove rada, pristup zemlji, bračni status, odnose u porodici, natalitet, odluku da se migrira, pristup javnim uslugama i informacijama. Autorica navodi primjere rezultata istraživanja o tome kako program strukturalnog prilagođavanja utiče na žene: sve je veći broj žena koje traže izvore prihoda kako bi kompenzirale gubitak posla partnera, više žena ostaje bez posla, uslovi rada se pogoršavaju, raste razlika u platama između muškaraca i žena, žene postaju siromašnije, sve je više neplaćenog rada žena, smanjuje se natalitet, raste broj žena koje same vode kućanstvo itd. Autorica zaključuje da, dok feministička kritika programa strukturalnog prilagođavanja i istraživanja ukazuju da je ovaj program "ekstremno eksploatacijski u odnosu na žene, postoje i neki pozitivni aspekti", tako da neke žene mogu imati veće ekonomske prilike, može doći do promjene u tradicionalnom stavu muškaraca (a i žena) prema ekonomskoj ulozi žena u domaćinstvu i društvu uopšte, osnaživanja žena u procesu donošenja odluka, pozitivne promjene u klasnom položaju između žena i muškaraca, ali i između samih žena (ibid, 29).

Važnu ulogu u povećanim migracijama ima i deregulacija tržišta rada. Pandurević (2005:1) tvrdi da su sve do početka 1990tih u većini razvijenih zemalja aktivnosti u

oblasti zapošljavanja i na tržištu rada bile isključivo monopol države. Od 1990tih godina evropske zemlje ukidaju monopol države u ovom sektoru dozvoljavajući rad privatnim agencijama za zapošljavanje. Tako danas Njemačka ima 9300 privatnih agencija za zapošljavanje, Holandija 3.000, Austrija 620, dok u Velikoj Britaniji, u kojoj privatne agencije nikad nisu zabranjivane, egzistira čak 15.000 ovih agencija (ibid). Ukidanjem državnog monopola uvodi se konkurencija i u ovoj oblasti što bi trebalo voditi i efikasnijem poslovanju javnog servisa za zapošljavanje. Isti autor zaključuje da je "deregulacija tržišta rada i zapošljavanja rezultat opšteg trenda reformi u javnom sektoru, opšteg porasta nezaposlenosti, nezadovoljstva rezultatima i ukupnom efikasnošću poslovanja javnih službi za upošljavanje" (ibid).

Privatne agencija za zapošljavanje su odnedavno dozvoljene i na prostorima bivše Jugoslavije i već su otpočele sa svojim aktivnostima: u Srbiji 2003. godine, Republici Srpskoj 2005. a u Federaciji Bosne i Hercegovine 2006 godine. Podaci o broju migranata koji su našli posao u Libiji ili drugim zemljama putem privatnih agencija za posredovanje pri zapošljavaju ne postoje, ali je znakovito da je iz institucija Republike Srpske i Sindikata zdravstva upozoreno da zdravstveni radnici dobro razmisle i informišu se o boravku i uslovima rada u Libiji prije nego što se upute u tu zemlju putem privatnih aranžmana s obzirom da između Bosne i Hercegovine i Libije ne postoje nikakvi potpisani sporazumi kada je u pitanju tržište rada (Slobodna Dalmacija, 2004). U trećem poglavlju, u dijelu koji govori o migraciji medicinskog osoblja u Libiju nakon 2000. godine, biće još riječi o regrutaciji putem privatnih agencija sa jugoslovenskih prostora.

2.1. Međunarodne migracije medicinskih sestara

U razvijenim zemljama već nekoliko decenija vlada potražnja za migrantskom radnom snagom. U mnogim zemljama je tokom 1950tih i 1960tih došlo do brze ekspanzije socijalnog i zdravstvenog sektora što je bilo popraćeno regrutacijom medicinskih radnika iz inostranstva (Bach, 2003:3). Zadnjih par decenija ekonomska globalizacija, globalno tržište rada, demografske promjene i sve veća participacija žena

na tržištu rada u razvijenim zemljama, reforme i privatizacija u javnom i zdravstvenog sektoru utiču na dramatično povećanje međunarodnih migracija u sektoru zdravstva.

Globalna potražnja za medicinskim osobljem, naročito medicinskim sestrama, uveliko je primjetna, a može se očekivati da ubuduće bude još izraženija kako zbog demografskog profila razvijenih zemalja tako i zbog primjetne nesklonosti ili nesposobnosti većine zemalja da obučavaju dovoljan broj vlastitog kadra (Bach, 2003:9). Dobar pokazatelj o kolikoj potražnji medicinskog kadra je riječ je podatak da preko 150.000 filipinskih sestara radi van svoje zemlje, a glavne destinacije su im Sjedinjene Američke Države, Bliski Istok, Velika Britanija i Irska (Buchan, Kingma, Lorenzo, 2005:15). Isti autori (ibid,18) takođe tvrde da se neke zemlje na Bliskom Istoku tradicionalno oslanjaju na regrutaciju medicinskih sestara iz drugih zemalja, tako je na primjer, 2000. godine dvije trećine medicinskih sestara zaposlenih u Omanu bilo stranog porijekla. Međunarodna organizacija zdravlja (WHO) procjenjuje (UNFPA, 2006:10) da će Velika Britanija 2008. godine imati potrebu za 250.000 medicinskih sestara više u odnosu na 1997. godinu, dok vlada SAD očekuje da će do 2020. godine trebati više od milion medicinskih sestara.

Migracije medicinskih radnika sa prostora bivše Jugoslavije će zasigurno i u narednom periodu biti nastavljene s obzirom na tešku ekonomsku situaciju i veliki broj nezaposlenih u sektorima zdravstva. Tako u Bosni i Hercegovini trenutno ima oko 10.000 nezaposlenih medicinskih sestara i zdravstvenih tehničara.³ Zbog neusklađenog obrazovanja i nepriznavanja ovdašnjih kvalifikacija u zemljama poput Velike Britanije, SAD i Kanade u kojima vlada potražnja za medicinskim kadrom i koje su vjerovatno najprivlačnije za migraciju, medicinsko osoblje s jugoslovenskih prostora moglo bi migrirati tamo gdje im se kvalifikacije automatski priznaju, što je vjerovatno Bliski Istok. Sem Libije, medicinsko osoblje iz Bosne i Hercegovine trenutno migrira i u zemlje Golfskog zaliva.⁴

---

³ Podaci predsjednika Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo.

⁴ Dopsis Ambassade Bosne i Hercegovine u Dohi, 14.01.2003.

3. KONTEKST JUGOSLAVIJE I LIBIJE

U ovom poglavlju će biti dat pregled konteksta iz kojeg se iseljavalo – Jugoslavije, kao i konteksta u koji se useljavalo – Libije u drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih. Biće napravljen opšti pregled migracija iz Jugoslavije te ekonomska kriza 1980tih godina, a analiza će biti potkrijepljena podacima o postotku zaposlenih i obrazovanih žena u Jugoslaviji u periodu na koji se rad odnosi, kao i statusu žena i rodnoj ravnopravnosti u Jugoslaviji. U drugom dijelu poglavlja biće dat kratak pregled ekonomske i političke situacije u Libiji nakon sticanja nezavisnosti s fokusom na 1980te i rane 1990te. S obzirom da je Libija dio muslimanskog svijeta, biće potrebno ukratko objasniti i položaj žena u islamu nakon čega će biti dati podaci o položaju žena u Libiji, te broju migranata u ovoj zemlji.

Push faktori u Jugoslaviji i *pull* faktori u Libiji bili su komplementarni 1980tih godina, a migracija olakšana bilateralnim sporazumima između dvije zemlje. Dok s jedne strane imamo ekonomsku krizu u Jugoslaviji, a kasnije i političku, te hiperprodukciju medicinskog kadra što će potaći jugoslovensko medicinsko osoblje na migraciju, s druge strane, privući će ih naftni bum, razvoj zdravstvenog sektora i potražnja za kvalifikovanom radnom snagom u Libiji. Dobri politički odnosi između dvije zemlje olakšaće migraciju.

3.1. Jugoslavija kao zemlja migracija

Prostori koje je zauzimala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija tradicionalno su prostori s kojih se migriralo što iz političkih, što iz ekonomskih razloga. Iako je migracija većinom bila individualna, jugoslovenska država je često i sama organizovala ili bar ohrabrivala migracije radne snage. Baučić (1974:1) tvrdi da je Zavod za zapošljavanje SFRJ još od 1965. godine bio u kontaktu sa stranim poslodavcima vezano za organizovano zapošljavanje jugoslovenske radne snage u inostranstvu. Zapadnoevropske zemlje koje su imale potrebu za migrantskom radnom snagom tražile su jugoslovensku radnu snagu zbog geografske blizine, tradicionalnih veza između

Jugoslavije i Zapadne Evrope, odsustva rasnih barijera i relativno kvalifikovane i visoko kvalifikovane radne snage (Mežnarić, 1984:45). Prema popisu stanovništva iz 1981. godine u Jugoslaviji, broj lica na radu u inostranstvu i članova njihovih porodica iznosio je 874.960, a većina se nalazila u zapadnoevropskim zemljama, na prvom mjestu Njemačkoj (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:134). Prema podacima kojima raspolaže Baučić (1974:59), migranti sa prostora bivše Jugoslavije, od kojih je 16,6% njih imalo završenu školu za kvalifikovane ili visoko kvalifikovane radnike a 5,7% fakultet ili srednju školu, imali su najbolju obrazovnu strukturu u odnosu na migrante iz drugih evropskih zemalja. Iako su migranti u najvećem broju bili muškarci, a žene većinom migrirale kao zavisni članovi porodice, bilo je i žena koje su samostalno migrirale, pogotovo u kasnijem periodu.

1970tih i 1980tih godina dolazi do potpisivanja niza sporazuma između SFRJ i zemalja arapskog i muslimanskog svijeta o privrednoj i tehničkoj saradnji čime se tržišta zemalja poput Libije, Iraka, Alžira i Irana otvaraju za jugoslovenska preduzeća. Tako je Jugoslavija 1989. godine sa Libijom imala 87 potpisanih ugovora o ekonomsko-tehničkoj saradnji, 85 tih ugovora ticalo se izvođenja investicijskih radova u Libiji (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:327). Broj jugoslovenskih radnika i članova njihovih porodica 1980tih godina u Libiji iznosio je između 15 i 20 hiljada (Ministarstvo spoljnih poslove Republike Srbije, 2006). Većinom se radilo o muškarcima. Najveći dio zaposlenih migrantica sa prostora Jugoslavije u Libiji činile su medicinske sestre i liječnice, mada su se u kompanijama s ovih prostora mogle susresti i žene koje su radile na administrativnim i drugim poslovima poput autorice ovog teksta. Zvanični podaci o broju zaposlenih jugoslovenskih migrantica u Libiji ne postoje, ali njihov broj nije bio zanemarljiv. Migracija je nastavljena i nakon raspada Jugoslavije, većinom u privatnom aranžmanu ili u organizaciji privatnih agencija za posredovanje u zapošljavanju.

3.1.1. *Push* faktori u Jugoslaviji

Jedan od najvažnijih faktora koji su doprinijeli migraciji medicinskih sestara iz Jugoslavije je ekonomska kriza 1980tih godina. Jugoslavija je 1970tih godina bila

dostigla nivo srednje industrijski razvijene evropske zemlje. Generalno govoreći, socijalistički sistem je obezbjeđivao približno jednak nivo životnog standarda za svoje građane, ekstremnog siromaštva nije bilo, a najveći uspjesi ostvareni su na području kvalitetnog obrazovanja, stanovanja, zdravstvene zaštite i službi staranja o djeci (Stiglic, 2002:163). Prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke iz 1990. godine (IMF/WB, 1991) društveni proizvod po glavi stanovnika u Jugoslaviji iznosio je 3.587 američkih dolara, a većina građana je imala pristup obrazovanju, zdravstvenom i socijalnom osiguranju. Mojmir Mrak (1998:3) tvrdi da je tokom 1970tih godina Jugoslavija iskusila brzu ekspanziju kako investiranja tako i potrošnje, što je djelimično bilo ostvareno kroz sve veće zaduživanje kod stranih kreditora tako da je u periodu od 1972. do 1982. godine jugoslovenski vanjski dug porastao sa manje od 2,1 milijarde dolara na 16,9 milijardi dolara. Autor dodaje da je ovaj dramatični porast duga bio rezultat više unutarnjih i vanjskih faktora: prvi su vezani za svi veći deficit tekućeg računa i neodgovarajuće i neblagovremene mjere ekonomske politike, dok su među vanjske faktore spadali dvije naftne krize na svjetskom tržištu, porast kamatnih stopa i ekonomska recesija u industrijskim zemljama. Zbog krize vanjskog duga 1980tih, zemlja je bila prisiljena uvesti radikalne mjere štednje među kojima su bile i zamrzavanje ličnih dohodaka, ograničenja na uvoz robe i okrenutost izvozu domaće proizvodnje. Susan Woodward (1995:51) navodi da su subvencije na hranu u Jugoslaviji ukinute 1982. godine, a cijene goriva, hrane i transporta su porasle za jednu trećinu u 1983. godini, te da su porast cijena, restrikcije na plate i raširena nezaposlenost među mladima i ženama vratili prihode prosječnog jugoslovenskig domaćinstva na nivo od dvadeset godina ranije. Broj nezaposlenih je 1986. godine iznosio 1.084.000 od čega su žene činile 611.000, dok je ovaj broj 1975. godine iznosio 540.100 lica od toga 273.700 žena (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:151-152).

Ekonomska kriza u Jugoslaviji 1980tih doprinijela je političkoj krizi i kasnijim ratnim dešavanjima. Ekonomska politika koju je Jugoslaviji 1980tih nalagao Međunarodni monetarni fond nije bila uspješna, čak je doprinijela i pogoršanju ekonomske situacije i političkoj krizi koja je kasnije uslijedila i odvela zemlju u ratna dešavanja. Mrak (1998:3) tvrdi da je, od ranih 1980tih, od kada se Jugoslavija suočavala

sa ozbiljnim problemima servisiranja vanjskog duga pa do njenog raspada 1991. i 1992. godine, zemlja bila gotovo kontinuirano "nadgledana" od strane svojih kreditora, te dodaje da je, implementirajući brojne programe stabilizacije kao rezultat aranžmana sa Međunarodnim monetarnim fondom iz 1983. i 1988. godine, zemlja uspjela da preokrene deficit tekućeg računa u višak potreban za servisiranje vanjskih dugova, međutim, ovaj napredak u vanjskom bilansu bio je popraćen sve većom unutarnjom nestabilnošću koju je karakterisao nizak ekonomski rast i porast inflacije. Prosječna godišnja stopa rasta bruto društvenog proizvoda u Jugoslaviji 1980tih iznosila je 0,7% (Rocha, 1991:6), a inflacija 1988. godine 194% (ibid, 2). Uloga međunarodnih finansijskih institucija u produbljivanju ekonomske krize i povećanju nestabilnosti u zemljama u razvoju kritikovana je s više mjesta. Tako Stiglic (2002:14) i Chossudovsky (2003:17-18) smatraju da makroekonomska stabilizacija i programi strukturalnog prilagođavanja nametnuti od strane Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke zemljama u razvoju od ranih 1980tih godina, kao uslov za nove pregovore o njihovim vanjskim dugovima, vode osiromašenju, gladi, neredima i nasilju u mnogim zemljama svijeta. Autori navode primjere zemalja Latinske Amerike, Afrike, Azije i Istočne Evrope, te tvrde da su ove politike češće u interesu industrijski razvijenih zemalja nego zemalja u razvoju. Susan Woodward (1995:50) smatra da strukturalno prilagođavanje otpočeto u Jugoslaviji 1980tih nije donijelo obećanu ekonomsku integraciju zemlje, već je produbilo krizu i značajno doprinijelo konfliktu u Jugoslaviji 1990tih godina, te dodaje da je ekonomska stabilizacija imala drastične efekte na blagostanje većine građana i da je vodila političkim nesuglasticama između republika i federalne vlade oko budžeta, poreza, jurisdikcije nad spoljnom trgovinom i investiranjem. Očekivanja od veće ekonomske integracije nisu se ostvarila. Umjesto toga, rezultat je bio slom domaćeg poretka, politička dezintegracija i rast nacionalizma, tvrdi Woodward (ibid).

Još jedan od *push* faktora važan za migraciju medicinskog osoblja svakako je i hiperprodukcija ovog kadra u Jugoslaviji. Letica (1989, citirano u Džakula, Orešković, Brborović, Vončina, 2005:142) navodi da su hiperprodukcija i nezaposlenost medicinskog kadra bili među ključnim signalima postojanja krize u zdravstvenom sektoru u Jugoslaviji 1980tih godina. Između nadležnih institucija za obrazovanje i zdravstvo nije

postojala koordinacija što je za posljedicu imalo dugotrajnu hiperprodukciju zdravstvenih kadrova koje nije mogla zaposliti zdravstvena služba.

3.1.2. Položaj žena u Jugoslaviji

S obzirom da rodni odnosi prije migracije utiču na proces migracije, rad tokom migracije, migracijske obrasce i dalje relacije (Morokvašić, 2007:12), važno je napraviti pregled položaja žena i rodni odnosa u Jugoslaviji 1980tih godina. Žene u Jugoslaviji su bile donekle emancipovane zahvaljujući prilikama da se obrazuju i rade koje im je pružao socijalistički režim. Zvanična ideologija je proklamovala ravnopravnost spolova, ali se vjerovalo da se ona može postići time što će se ženama omogućiti veća ekonomska autonomija kroz obrazovanje a zatim i uključivanje na tržište rada. Žene su u velikoj mjeri bile uključene u obrazovanje. Osnovno obrazovanje je bilo obavezno za sve, a nepismenost među ženama je skoro prepolovljena u periodu između 1961. i 1981. godine. 1961. godine je procenat nepismenih žena iznosio 30,2%, dok je 1981. godine pao na 14,7% (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:133). Prema popisu stanovništva iz 1981. godine, 23,8% žena u Jugoslaviji je imalo završeno osnovno obrazovanje, 18,7% srednje, dok je visoko ili više obrazovanje steklo 4,1% žena naspram 7,2% muškaraca. (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:133). Kada je riječ o zaposlenju, prema zvaničnim podacima, ukupan broj zaposlenih u Jugoslaviji 1986. godine iznosio je 6.565.700 od čega se žene činile 2.512.800 ili 38,27% (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:147-149).

Ženama u Jugoslaviji su već prvim poslijeratnim ustavom iz 1946. godine zagarantovana jednaka prava u javnom, ekonomskom i političkom životu, kao i pravo glasa. Dobile su pravo na jednaku plaćenost kao i muškarci i posebnu zaštitu na radu. "Komunistička partija je pretvorila emancipacijsku politiku u legislativu, a "žensko pitanje" je prestalo postojati. Službeno je objavljeno da su žene dobile formalnu ravnopravnost sa muškarcima" (Bernik, 2000:22). No, uprkos pravu na jednaku plaćenost, u praksi je situacija bila drugačija jer su žene bile skoncentrisane u zanimanjima koja su u Jugoslaviji bila generalno manje plaćena poput obrazovanja,

zdravstva i socijalnog rada. Tako su, na primjer, žene u Bosni i Hercegovini 1988. godine bile zastupljene u zdravstvenoj zaštiti sa 73,8%, a u obrazovanju sa 57% (Statistički godišnjak SRBiH. 1989:83-84, citirano u Spahić-Šiljak, 2007:148). Djevojčice su već u školama bile usmjeravane na "ženska" zanimanja. Zdravstvena struka je bila jedna od struka u srednjoškolskom obrazovanju koja je u najvećoj mjeri odražavala tradicionalnu podjelu zanimanja po spolu (Blagojević, 1991:104). Određene profesije su bile gotovo u potpunosti feminizirane, a pored horizontalne, postojala je i vertikalna segregacija. "Žene u bivšoj Jugoslaviji su bile poticane da steknu obrazovanje i da se uposle, međutim, kada bi dosegle određenu razinu, doživljavale bi nametnut i samonametnut "stakleni strop" i ne bi ostvarivale uspješne karijere" (Blagojević, 2004:87). Broj diplomiranih studentica na visokoškolskim ustanovama je krajem 1980tih premašio broj diplomiranih studenata. Tako je 1990. godine broj diplomiranih studentica iznosio 22.107, a studenata 20.190 (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:375). Žene su očito ispunjavale formalne uslove za uspješnu karijeru, ali njihova vertikalna profesionalna mobilnost bila je ograničena tradicionalnim stavovima o podređenom mjestu žene u društvu u odnosu na muškarca. Kao rezultat toga, malo žena je bilo na pozicijama odlučivanja. Prema podacima iz 1981. godine svaki deseti rukovodilac u Jugoslaviji bila je žena (Blagojević, 1991:74). Postojala je duplo manja vjerovatnoća da će žene nadgledati druge na poslu: samo 12,5% svih rukovodilaca u Hrvatskoj 1985. godine bile su žene (Massey, Hahn i Sekulić, 1995:364). "Unatoč novim pravima i slobodama nakon Drugog svjetskog rata, žene su ostale podređene" (Bernik, 2000:23).

I pored prava i dobitaka koje su stekle u javnom životu, patrijarhalni odnosi u porodici i privatnom životu ostali su netaknuti.

"Nikakva ideologija, zakoni ni dekreti nisu mogli za kratko vrijeme promijeniti i emancipirati kulturu jednog naroda; stoga je bilo iluzorno očekivati da će nova komunistička vlast uspostaviti i *de facto* jednakost žena i muškaraca." (Spahić-Šiljak, 2007:147)

Kao i u drugim socijalističkim zemljama "politike su generalno imale za cilj da mijenjaju ponašanje žena, ali ne i muškaraca" (Gall i Kligman, 2000:72). Spolna podjela rada je zadržana i žene su ostale primarno odgovorne za neplaćeni rad u kući i brigu o djeci.

Jugoslovenske žene su prihvatile i neplaćeni rad u krugu porodice i plaćeni van kuće, a nekad i dodatni politički i društveni angažman trudeći se da postignu "ideal socijalističke dobre radnice-majke superžene" (Morokvašić, 2007:9). Nastavile su da budu subordinirane, obavljaju duplu smjenu i žive teško opterećenim životima (Massey, Hahn i Sekulić, 1995:376).

Uprkos zakonski zagarantovane ravnopravnosti, modernizacije i strukturalnih promjena, pored tradicionalnih kulturnih vrijednosti, opstajale su i religijske vrijednosti iako je religija bila gotovo u potpunosti potisnuta iz javnog prostora:

"Koliko god su društveno-politički sistem i komunistička ideologija nastojali potisnuti religiju na margine društvenih zbivanja, ona je opstala zahvaljujući upravo ženama, koje su u privatnosti doma i porodice čuvale i njegovale religiju kroz očuvanje tradicionalnih vrijednosti koje su podrazumijevale i hijerarhijski odnos među spolovima i striktnu podjelu sfera djelovanja. Žene su, dakle, bile prenositeljice i čuvarice tradicije." (Spahić-Šiljak, 2007:141)

I pored značajnih postignuća koje je socijalistički režim omogućio ženama, nije došlo do značajnijih promjena u patrijarhalnoj strukturi društva i patrijarhalnim odnosima među spolovima. Službena, ideološka jednakopravnost bila je uspješno provedena samo u visokom obrazovanju žena i njihovom upošljavanju na puno radno vrijeme (Blagojević, 2004:74). Tradicionalne kulturne norme i prakse koje su ostale netaknute onemogućavale su istinsku ravnopravnost i napredak žena. "Patrijarhalni kulturni obrazac pokazao se delotvornijim od proklamovanog sistema socijalističkih vrednosti" (Blagojević, 1991: 54).

3.2. Kontekst Libije: Društveno ekonomski razvoj

U poređenju sa jugoslovenskim kontekstom, libijski je bio malo drugačiji. Libija je bila pod dugogodišnjom italijanskom kolonijalnom vlašću, a nezavisnost je stekla 1951. godine kada je uspostavljena monarhija. Važan datum u libijskoj istoriji je svakako otkrivanje naftnih izvora 1959. godine i početak eksploatacije nafte 1960tih. Do otkrivanja naftnih izvora 1959. godine, Libija je bila jedna od najsiromašnijih zemalja svijeta sa društvenim proizvodom po glavi stanovnika od 30 američkih dolara

(Vandewalle, 1998:47). Drugi važan datum u istoriji Libije je revolucija pod vođstvom Muamera el-Gadafija 1969. godine kojom je smijenjena monarhistička vlast i otpočela politička i društveno-ekonomska transformacija Libije.

Tokom italijanske kolonijalne vladavine do 1951. godine zaustavljen je institucionalni i administrativni razvoj zemlje i oživljena mreža srodstva a plemenski identitet "osnaživan kao primarna ekspresija lokalne društvene strukture" (Vandewalle, 1998:44). I libijske monarhističke vlasti u prvim godinama nezavisnosti oslanjale su se na plemensku organizaciju i plemensku elitu. Tek u periodu nakon dolaska Gadafija na vlast došlo je do istinskih pokušaja institucionalnog i administrativnog razvoja zemlje. Nova vlast radila je na kreiranju novih administrativnih granica, koje su prelazile plemenske linije razdvajanja, i na razbijanju moći tradicionalnih plemenskih institucija i tradicionalnog regionalnog identiteta. Regionalna i plemenska solidarnost pokušavala se zamijeniti osnaživanjem nacionalnog identiteta (ibid).

"Gadafijeva drastična politička i društveno-ekonomska transformacija Libije počće u ranim 1970tim" (Altunisik, 1996:1). Ekonomska politika je vođena s ciljem postizanja egalitarnog društva i eliminisanja klasnih razlika, a životni standard Libijaca potpomagan je od strane države kroz dodjelu stanova, besplatno obrazovanje i zdravstvo, subvencionirane cijene hrane, energije i komunalnih usluga (WB, 2006:7). Društveni proizvod po glavi stanovnika 1969. godine iznosio je 2.200 američkih dolara da bi se deset godine kasnije, 1979. godine, popeo na gotovo 10.000 dolara (Vandewalle, 1998:138).

1980tih godina usporen je razvoj Libije zbog pada cijena nafte na međunarodnom tržištu s obzirom da se Libija u velikoj mjeri oslanjala na naftne prihode. Zemlja je bila prisiljena uvesti mjere štednje, ograničiti uvoz strane robe i smanjiti budžet što se, između ostalog, odrazilo i na porast cijena na lokalnom tržištu i smanjenje upošljavanja strane radne snage na koju se libijska ekonomija uveliko oslanjala usljed nedostatka domaće kvalifikovane radne snage (Altunisik, 1996:2). Uprkos padu prihoda od nafte, libijski režim je uspijevaao kontrolisati budžetski deficit sredinom 1980tih zahvaljujući malobrojnoj populaciji i značajnim rezervama strane valute (ibid).

1982. godine takođe je došlo i do pogoršanje političkih odnosa između Libije i Sjedinjenih Američkih Država, američkog bojkota libijske nafte, a zatim i američkog bombardovanja Tripolija i Bengazija 1986. godine. Optužbe protiv Libije zbog navodnih veza sa terorizmom dovode do uvođenja sankcija Ujedinjenih nacija protiv ove zemlje 1992. godine. Kakve teške posljedice su imale ove mjere najbolje ilustruje podatak da su se životni troškovi u Libiji 1995. godine udvostručili u odnosu na 1992. godinu, da bi se u kasnijim 1990tim i utrostručili (Deeb, 1999:85). Libija je 1990tih bila prisiljena na dodatno smanjenje budžetskih troškova naročito u sektoru zdravstva i obrazovanja jer su ovi sektori gutali gotovo pola administrativnog budžeta zemlje (Altunisik, 1996:4). Porast životnih troškova i nezaposlenosti, kao i pad životnog standarda obilježili su libijsku ekonomiju 1990tih godina. Sankcije Ujedinjenih nacija nametnute Libiji ukinute su tek 1999. godine, a do normalizacije odnosa između Libije i Sjedinjenih Američkih Država došlo je 2006. godine. Danas Libija ozbiljno pokušava napraviti ekonomsku reformu s ciljem promoviranja tranzicije ka tržišnoj ekonomiji i integraciji sa ostatkom svijeta. Društveni proizvod po glavi stanovnika u 2005. godini dostigao je 6.800 američkih dolara (WB. 2006:6), a ova zemlja je opet sve interesantnija za strane investicije i međunarodnu migraciju radne snage.

3.2.1. Pull faktori

Najznačajniji faktori koji su oblikovali migracije u arapskim zemljama su eksploatacija nafte, društveno-ekonomski razvoj 1970tih i malobrojna lokalna populacija (Russell, 1995:253). I u Libiji je otkrivanje naftnih izvora i početak eksploatacije nafte 1960tih privuklo veliki broj migranata. Naftni prihodi su omogućili snažan razvoj zemlje, a s obzirom na malobrojnost libijske populacije, nerazvijenost i nasleđe kolonijalizma, domaća radna snaga nije mogla zadovoljiti potrebe razvoja zemlje. Nedostatak vlastitog kvalifikovanog kadra, uključujući i medicinski kadar, jedan je od najvećih problema s kojim se Libija suočavala. Kako bi riješila problem, Libija se okrenula uvozu kvalifikovane radne snage iz inostranstva. Sredinom 1970tih godina 35% tehničara i 58% menadžera na libijskom tržištu rada bili su stranci (Vandewalle, 1998:89).

Društveno-ekonomska transformacija Libije 1970tih godina obuhavatala je i snažan razvoj zdravstvenog sektora i povećanu potražnju za zdravstvenim uslugama. Zdravstveni status Libijaca je izrazito poboljšán tokom tri decenije nakon 1970tih godina. Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije iz 2003. godine, prosječan životni vijek u Libiji te godine iznosio je 72,4 godine, dok je 1960. godine bio samo 46 godina (Russo, 2005:12). Iako je, prema riječima iste autorice, zdravstveni sektor trpio zbog izolacije Libije od sredine 1980tih godina a kasnije i sankcija Ujedinjenih nacija, i dalje su se gradile bolnice, nabavljala oprema, obučavao vlastiti medicinski kadar u inostranstvu i upošljavalo stručno medicinsko osoblje izvana (ibid, 11). O naglom razvoju zdravstvenog sektora svjedoči i podatak da je Libija 1985. godine imala 20.000 bolničkih kreveta što je ogroman napredak u poređenju sa 1970. godinom kada broj bolničkih kreveta nije prelazio cifru od 7.500, u istom periodu je takođe značajno porastao i broj klinika i centara za zdravstvenu zaštitu (Library of Congress Country Studies, 1987). Zbog nedostatka vlastitog kvalifikovanog medicinskog kadra sredinom 1980tih veći dio medicinskog osoblja u Libiji činili su migranti iz drugih arapskih zemalja i Istočne Evrope (Library of Congress Country Studies, 1987). Migrantice su bile skoncentrisane u "ženskim" zanimanjima, konkretno u medicini u profesiji medicinskih sestara zbog niskog procenta uključenosti libijskih žena na tržište rada. Kako je već naznačeno, u Libiji je procenat žena uključenih na tržište rada 1980. godine iznosio samo 16% (World Bank, GenderStats). Pargeter (2005:10) objašnjava da je ovako nizak nivo uključenosti žena na tržište rada rezultat tradicionalnog stava da je primarno mjesto žene da bude u kući i da brine o porodici.

Libija je održavala dobre političke odnose sa socijalističkim zemljama s kojima je imala sklopljene brojne ugovore o vojnoj, ekonomskoj, trgovinskoj i kulturnoj saradnji. Ovi sporazumi su uključivali razmjenu libijske nafte za tehničku pomoć i opremu, a bili su sklapani sa Poljskom, Čehoslovačkom, Mađarskom, Demokratskom Republikom Njemačkom i Jugoslavijom (Library of Congress Country Studies, 1987). Istočnoevropske zemlje su takođe doprinijele razvoju libijskog zdravstvenog sektora obezbjeđujući značajan broj medicinskog osoblja (ibid).

Tabela 2. – *Push* i *pull* faktori u kontekstu Jugoslavije i Libije

<i>Push</i> faktori (Jugoslavija)	<i>Pull</i> faktori (Libija)
<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomska kriza • Politička kriza i ratna dešavanja • Hiperprodukcija medicinskog kadra 	<ul style="list-style-type: none"> • Naftni bum • Razvoj sektora zdravstva • Potražnja za kvalifikovanom radnom snagom
Faktor koji olakšava migraciju	
<ul style="list-style-type: none"> • Dobri politički odnosi između dvije zemlje i bilateralni sporazumi o saradnji 	

3.2.2. Položaj žena u Libiji

Na migrantice s jugoslovenskih prostora uticao je položaj žena u Libiji koji je pored ostalog oblikovan i položajem žena u islamu. Ovaj dio rada će iz tog razloga prvo istražiti položaj žena u islamu a onda i konkretno sam položaj žena u Libiji.

Debata o položaju žena u islamu odvija se već decenijama između muslimana i nemuslimana, ali i unutar samog muslimanskog svijeta. Na pitanje o položaja žena u islamu nude se različiti odgovori, često potpuno suprotni. Zapad na muslimansku ženu gleda kao na žrtvu, potčinjenu i potlačenu od strane muškarca u patrijarhalnom društvu, dok na islam gleda kao na religiju nekompatibilnu sa demokratijom i ljudskim pravima. Ono što Zapad najčešće prigovara islamskom zakonu je: poligamija – pravo muškarca na četiri supruge, unilateralno pravo muškarca na razvod samim izgovaranjem takve namjere dok žena može dobiti razvod samo u sudskom postupku u određenim okolnostima, preferiranje muškarca pri raspodjeli nasljedstva – žena dobija duplo manji udio, ograničeno pravo žena da svjedoče na sudu – svjedočenje žene je upola vrijedno svjedočenju muškarca, ograničeno pravo žene na starateljstvo nad djecom u slučaju razvoda, rodna segregacija uključujući i pokrivanje žena u cilju njihovog odvajanja od svijeta muškaraca, insistiranje na čednosti žene čime se čuva čast šire porodice, "starateljstvo" (*guardianship*) nad ženom od strane muškarca bilo oca, starijeg brata ili drugog muškog člana porodice prije braka, a supruga u braku.

U muslimanskom svijetu, među samim muslimanima, postoje bar dvije perspektive s kojih se gleda na položaj žena u islamu. Mir-Hosseini (2005:1) kaže da je

riječ o borbi između dva razumijevanja islama i dva načina čitanja svetih tekstova: jedan je zvanični religijski stav, a drugi pluralistički i tolerantan koji pravi prostor za savremenu realnost i vrijednosti poput demokratije, ljudskih prava i rodne ravnopravnosti. Kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti, traži se "razlučivanje prava koja Kur'an daje ženama i kulturne prakse i običaja koji se pozivaju na islam u uskraćivanju prava, odnosno legitimiranju nejednakog statusa i prava žena i muškaraca u tradicionalnim islamskim sredinama" (Bakšić-Muftić, 2004:54).

Zagovornici ovog drugog stava su muslimanski reformistički mislioci i muslimanske feministice. Ovaj rad će se fokusirati na muslimanski feministički diskurs uz jasnu svijest da se neke žene i muškarci i u muslimanskom i u Trećem svijetu, koji zagovaraju rodnu ravnopravnost, distanciraju od ovog termina držeći ga zapadnjačkim konceptom i vezujući ga za neokolonijalizam i sekularizam. Sa'diyya Shaikh (2003:155-156) tvrdi da mnoge muslimanske feministice smatraju da njihov feminizam originalno proizilazi iz njihove posvećenosti vjeri i da njihovo suprotstavljanje rodnoj neravnopravnost nije samo puki rezultat borbe protiv postkolonijalne moći, već da je opredijeljenost na feminizam nedjeljiva od islama i odgovara na ključni poziv koji upućuje Kur'an, a to je poziv na pravdu. Ona dodaje da je primarni poticaj za radove muslimanskih feministica nesklad između islamskih ideala i činjenice da muslimanske žene u različitim društvenim kontekstima iskuse nepravdu u ime religije.

Zagovornice muslimanskog feminizma vjeruju da osnova za rodnu ravnopravnost već postoji u svetim tekstovima ali je potisnuta patrijarhalnim interpretacijama primarnih izvora islamskog prava (Kur'ana i hadisa⁵) čime je nametnut podređeni položaj žene i muška superiornost, te muškarcima dodijeljena uloga zaštitnika i kontrolora nad ženama. Kur'an, kao primarni izvor islamskog prava, ravnopravno tretira muškarce i žene, ali problem nastaje u praksi gdje jednakost muškaraca i žena ometa i potkopava patrijarhalna ideologija i praksa. Al-Hibri (1997:5) tvrdi da mnogi aspekti života u muslimanskim zemljama, uključujući i porodični zakon, koji se smatra najproblematičnijim kada je u pitanju rodna ravnopravnost, u velikoj mjeri počivaju na srednjovjekovnom islamskom pravu koje se, pored religijske, oslanja i na kulturnu komponentu. Kulturna komponenta

---

⁵ Poslanikova tradicija: ono što je činio i govorio poslanik Muhamed.

je tako duboko ukorijenjena u islamskom pravu da mnogi muslimani nisu više ni svjesni njenih nereligijskih izvora, tvrdi Al-Hibri (ibid), i dodaje da su mnogi običaji i tradicionalne prakse uvedene u islamski zakon. Charrad (2001:29) se takođe slaže da, iako mnogi aspekti islamskog zakona potiču iz religijskih tekstova, mnogi drugi su pronašli svoj izvor u običajima i načinu života određene populacije. Sem patrijarhalnih interpretacija Kur'ana, neki postavljaju pitanje i autentičnosti nekih hadisa koji se pripisuju poslaniku Muhamedu a koji u negativnom kontekstu predstavljaju žene (Spahić-Šiljak, 2007:105).

Muslimanske feministice negiraju da je islam opresivan prema ženama i pokušavaju da afirmišu drugačije razumijevanje svetih tekstova u korist ženskih prava i jednakosti putem ponovnog iščitavanja i reinterpretacije Kur'ana, te razumijevanja konteksta u kome je nastao islam i u kome su interpretirani sveti tekstovi na kojima se temelji islamski zakon. Tako Barlas (2004:170) tvrdi da žene u arapskom društvu u sedmom stoljeću – u vrijeme nastanka islama - uprkos određene slobode, nisu mogle naslijediti imovinu jer su i same smatrane imovinom i mogle su biti naslijeđene kao dio imovine umrlog oca, a neograničeni konkubinat, poligamija i ropstvo cvjetali su zahvaljujući zarobljavanju žena u ratovima. Islamske feministice pokušavaju promjeniti kulturalno razumijevanje koje oblikuje javno mišljenje i pokazati emancipatorski sadržaj Kur'ana koji je potisnut još od srednjeg vijeka patrijarhalnim interpretacijama svetih tekstova.

Žene u Libiji su stekle značajna prava i njihov položaj nakon revolucije 1969. godine uveliko je unaprijeđen. Rukovodeći se socijalističkim principom egalitarizma, ženama je omogućen pristup obrazovanju, zapošljavanju, političkom i javnom životu - uključujući i vojsku, pravo na slobodu kretanja, izbor bračnog partnera i razvod pred sudom (WB, 2006:8). Mnoga od ovih prava su nepoznata ženama u drugim muslimanskim zemljama Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike.

Broj studentica na libijskim univerzitetima porastao je sa 21% od ukupnog broja studenata u školskoj 1981/1982 na 51% u školskoj 1995/1996 godini (CEDAW, Second Periodic Report, Libya, 1999:25). Procjenjuje se da je Libija do 1998. godine uspjela postići gotovo stopostotnu uključenost dječaka i djevojčica u osnovno obrazovanje a

nepismenost žena je smanjena sa 35% u 1998. godini na 29% u 2002. godini (UNDP. Gender Country Profiles).

Procenat učešća libijskih žena na tržištu rada 1980. godine iznosio 16% a 1990. godine 17% (World Bank, GenderStats). Zaposlene žene većinom su skoncentrisane u sektoru obrazovanja, medicini i administraciji (CEDAW, Second Periodic Report, Libya, 1999:34). Prema Svjetskoj banci, jedno od objašnjenja za još uvijek nizak procenat žena na tržištu rada u Libiji je ograničen razvoj privrednih grana u kojima žene tradicionalno učestvuju u velikom broju poput industrije tekstila i konfekcije, kao i društvene i kulturalne prepreke (WB, 2006:9). Broj žena je naročito mali na pozicijama odlučivanja. Tako su žene 1984. godine učestvovala sa samo 1,5% na rukovodećim pozicijama u zemlji (CEDAW, Second Periodic Report, Libya, 1999:19). Iako režim stalno naglašava i ohrabruje žene da preuzmu plaćeni posao, one su i dalje malobrojne u radnoj snazi prije svega zbog tradicionalnog stava u društvu da je primarno mjesto žene da bude u kući i brine za porodicu (Pargeter, 2005:10).

Kasnih 1970tih i ranih 1980tih godina žene u Libiji su dobile pravo da se uključe u vojne snage (UNDP-POGAR, Libya), a 1989. godine i pravo da preuzmu pozicije u sudstvu i tužilaštvu (CEDAW, Second Periodic Report, Libya, 1999:28). Međutim, i pored ohrabrivanja od strane vlasti, na ulazak žena u policijske i vojne snage ne gleda se sa odobravanjem od strane većeg dijela libijskog društva jer je u suprotnosti sa kulturnom i religijskom tradicijom (Pargeter, 2005:12).

Međunarodne organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava slažu se da je Libija napravila velike pomake po pitanju zaštite ljudskih prava i da je uveliko odmakla ispred ostalih zemalja regiona, pogotovo kada su u pitanju ženska prava. Tako, na primjer, Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena u svojim zaključnim komentarima na Inicijalni izvještaj Libije po CEDAW-u iz 1994. godine (CEDAW. Concluding Comments on Initial Report of Libyan Arab Jamahiriya, 1994:9) navodi da je Libija usvojila progresivne *de jure* mjere kako bi promovirala integraciju žena u sve sfere razvoja naročito u obrazovanje i oružane snage, te se pohvaljuje politička volja i odlučnost koju je pokazala u cilju poboljšanja statusa žena.

Libija je 1989. godine pristupila Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW). Međutim, 1999. godine uložila je rezerve na član 2 i član 16(c) i 16(d) (CEDAW, Second Periodic Report, Libya, 1999:4) napominjući da odredbe ovih članova moraju biti primjenjivane uz poštovanje šerijatskog prava na koje se oslanja libijsko zakonodavstvo. Upravo odredbe članova 2 i 16 Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena smatra ključnim za punu primjenu Konvencije, a rezerve stavljene na ove odredbe drže se suprotnim predmetu i svrsi Konvencije (Division for the Advancement of Women, Reservations to CEDAW, 2007). Libija, kao i mnoge druge muslimanske zemlje čiji su zakoni izvedeni iz islamskog zakona, najčešće se kritikuju od strane međunarodnih organizacija zbog zakonski dozvoljene iako vrlo ograničene poligamije, nejednakih prava žene pri razvodu, nemogućnosti žene da prenese državljanstvo na supruga stranca i njenih nejednakih prava po pitanju nasljedstva. U skladu sa zakonom broj 70 iz 1973. godine, u Libiji je zakonski kriminaliziran svaki oblik seksualnog odnosa van braka (HRW, 2006:11) i smatra se bludom ili preljubom. Takođe je istim zakonom kažnjiva i prostitucija čime se faktički izjednačava svaki izvanbračni seksualni odnos sa prostitucijom. Upravo je Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW, Concluding Comments on Initial Report of Libyan Arab Jamahiriya, 1994:5) postavio pitanje zašto je sankcionisanje prostitucije vezano za sankcionisanje preljuba, odnosno zašto su prostitucija i preljub kažnjivi istim zakonom.

Ono što usporava napredak libijskih žena su patrijarhalne društvene norme koje predstavljaju prepreku punom učešću žena u javnom i političkom životu. Tradicionalni religijski stavovi i nasljeđe plemenske organizacije još uvijek zadržavaju žene pod kontrolom muškaraca, a društvene i kulturalne norme vezane za čistotu, djevičanstvo, "porodičnu čast" i pravo muškarca da kontroliše ženu mogu staviti ženu u nepovoljniji položaj. Tako, na primjer, iako žene po zakonu uživaju slobodu kretanja i ne trebaju dozvolu muškarca da putuju van zemlje, zbog duboko ukorijenjenih patrijarhalnih normi većina žena putuje u pratnji muškaraca (Pargeter, 2005:6). Human Rights Watch (HRW, 2006:6) smatra da su punoljetne žene u Libiji još uvijek ograničene kada je u pitanju donošenje odluka koje se tiču njihovih vlastitih života te navodi da, iako je ženama dozvoljeno da obavljaju poslove policijskih službenika, za upis djevojaka na Policijsku

akademiju potrebna je dozvolu njihovih očeva. O patrijarhalnim normama koje potiču od tradicionalne plemenske organizacije društva i patrijarhalne interpretacije religije biće još riječi u poglavlju koje govori o muškoj kontroli i zavisnosti žena.

3.2.3. Migranti/ce u Libiji

Pokazatelj ogromnog rasta broja migrantica u arapskom svijetu vidljiv je iz podatka da je 1975. godine broj migrantica u Saudijskoj Arabiji iznosio 270.356, dok je 1990. godine dostigao 1.770.803, što znači da je u periodu od 15 godina broj migrantica u ovoj zemlji porastao za šest do sedam puta (UN Population Division, 2006:7). Veliki dio migrantica su zavisni članovi migrantskih porodica, ali jedan značajan broj čine autonomne migrantice radnice. Tako 60% Filipinki u zemljama Golfskog zaliva rade kao medicinske sestre u Saudijskoj Arabiji, dok žene čine 57% od ukupnog broja stranih ljekara i veterinara u Kuvajtu (Russell, 1995:265). Važan faktor visokog udjela žena migrantica u arapskom svijetu je nizak nivo učešća lokalnih žena na tržištu rada (ibid).

Broj migranata u Libiji 1990. godine iznosio je 457.000 od čega su žene činile 35,5% (UN Population Division, 2006:30). Najveći broj migranata u Libiji dolazi iz arapskih, afričkih i azijskih zemalja, dok su migranti sa Zapada najmanja migrantska skupina u ovoj zemlji i uposleni su većinom u naftnom sektoru. Migranti sa Zapada su visoko plaćeni i žive u posebnim rezidentalnim četvrtima izolovano od lokalnog društva (UDI, 2005:32). Sem njih, u Libiji ima i migranata iz bivših socijalističkih zemalja, a neki od njih žive i rade u Libiji još od vremena kada su u ovu zemlju došli u okviru političke saradnje između Libije i njihovih zemalja dok su bile pod komunističkom vladavinom (ibid). Mnogi od njih rade bez radne dozvole i praktično ne mogu izaći iz zemlje sem ako ne žele da je definitivno napuste, navodi se u istom izvještaju. Većinom se radi o kvalifikovanim osobama uposlenim u sektoru zdravstva. Njihova situacija je bliža situaciji migranata iz ostalih arapskih zemalja, Azije, Pakistana i Filipina nego migranta sa Zapada (ibid). Ni broj zaposlenih migrantica u Libiji nije zanemarljiv. Za ilustraciju može poslužiti podatak da je 2006. godine u ovoj zemlji bilo 2.507 Filipinki od kojih je većina radila u sektoru zdravstva, većinom je riječ o medicinskim sestrama

(Ministarstvo vanjskih poslova Filipina, 2006). Broj medicinskih sestara migrantica u Libiji je u ranijem periodu bio veći dok Libija nije bila iškolovala veliki broj vlastitog medicinskog kadra.

3.3. Odnosi između Jugoslavije i Libije

Izbor područja s kojeg se vrši regrutacija za migraciju često reflektuje bivše kolonijalne veze (Lutz, 2002:4). S područja Jugoslavije migriralo se većinom ka Njemačkoj zbog istorijskih veza i geografske blizine. Ekonomske migracije u Libiju s prostora Jugoslavije otpočinju 1970tih godina nakon što su dobri politički odnosi između dvije zemlje rezultirali nizom sporazuma o saradnji u oblasti vojne i građevinske industrije, kao i zdravstva. Kako je gore rečeno, Libija je bila jedan od najznačajnijih privrednih partnera SFRJ sve do 1990. godine (Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, 2006). Jugoslavija je sa Libijom 1989. godine imala 87 potpisanih ugovora o ekonomsko-tehničkoj saradnji, 85 tih ugovora ticalo se izvođenja investicijskih radova u Libiji (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:327), a jugoslovenska preduzeća su realizovala velike investicione projekte u toj zemlji. Prema podacima Ministarstva spoljnih poslova Srbije (2006), jugoslovenski izvoz u Libiju dostizao je 200 miliona dolara godišnje, a kako je već prije spomenuto, u Libiji je osamdesetih godina 20. vijeka bilo između 15 i 20 hiljada jugoslovenskih radnika i članova njihovih porodica. Sa ovom zemljom su bili potpisani sporazumi o trgovinskoj i ekonomskoj saradnji (1971), tehničkoj saradnji (1971), vazdušnom saobraćaju (1981) i socijalnom osiguranju (1989). U okviru ovih sporazuma potpisivani su protokoli o saradnji između određenih srodnih institucija. Saradnja u oblasti zdravstva prvenstveno se odvijala kroz zapošljavanje jugoslovenskog medicinskog osoblja u libijskim klinikama. Prema riječima intervjuisanih za potrebe ovog rada, nakon što je građevinsko preduzeće Bosna sredinom 1970tih okončalo izgradnju Centralne bolnice u Zaviji nadomak Tripolija sklopljen je šestogodišnji ugovor između Ministarstva zdravlja Libije i Kliničkog centra Univerziteta u Sarajevu kojim se jugoslovenska strana obavezala da će obezbijediti kompletno medicinsko i tehničko osoblje potrebno za rad ove bolnici, uključujući i rukovodni kadar.

Slične protokole potpisivale su i druge zdravstvene institucije iz Jugoslavije sa libijskim partnerima.

Sumirajući izneseno u ovom poglavlju, možemo kazati da su ekonomska i politička kriza u Jugoslaviji 1980tih godina, kao i hiperprodukcija medicinskog kadra, važni faktori koji su uticali na migraciju jugoslovenskog medicinskog osoblja u Libiju. Za migraciju medicinskih sestara važan je još jedan faktor, a to je postojanje tradicije migracije žena s jugoslovenskih prostora iako je u većem broju bila riječ o migraciji u svrhu pridruživanja muškim članovima porodice. Uključivanje velikog broja žena na tržište rada u socijalističkoj Jugoslaviji također je doprinijelo radnim migracijama žena, kao i njihovoj autonomnoj migraciji. S druge strane, naftni bum u Libiji, razvoj zdravstva i nedostatak kvalifikovanog kadra učinili su ovu zemlju privlačnom za migraciju stranog medicinskog osoblja naročito 1970tih i 1980tih godina. Medicinske sestre, kao "ženska" zanimanja u ovom sektoru, bile su naročito tražene i zbog malog procenta uključenosti libijskih žena na tržište rada. Uz *push* i *pull* faktore koji su se poklopili, prijateljski odnosi između Jugoslavije i Libije stvorili su okvir i olakšali migraciju. Uslovi za migraciju jugoslovenskih medicinskih sestara u Libiju bili su ispunjeni.

Jugoslovenske žene su stekle određenu autonomiju zahvaljujući mogućnostima da se obrazuju i uključe na tržište rada, međutim, ostale su primarno odgovorne za neplaćeni rad u kući i brigu o djeci. Kako su se jugoslovenske medicinske sestre koje su u Libiju većinom migrirale autonomno nosile sa obavezama u pogledu plaćenog i neplaćenog rada i kako su pregovarale svoju autonomiju u novoj sredini gdje, uprkos *de jure* priznatoj rodnoj ravnopravnosti, još uvijek snažne tradicionalne društvene i kulturne norme određuju da je mjesto žene uz muškarca, vidjećemo u narednim poglavljima.

4. REGRUTACIJA, MOTIVACIJA I USLOVI RADA

Ovo poglavlje govori o načinu regrutacije jugoslovenskog medicinskog osoblja, motivima medicinskih sestara za odlazak na rad u Libiju, te o opštim uslovima rada u libijskim zdravstvenim institucijama u periodu od sredine 1980tih do ranih 1990tih. U prvom potpoglavlju biće dat istorijski pregled migracija medicinskog osoblja iz Jugoslavije u Libiju nakon čega će u narednim potpoglavljima biti riječi o regrutaciji, motivaciji, uslovima rada i dobicima od migracije iz individualne perspektive medicinskih sestara gdje će se čuti njihove lične priče i glasovi. Iako su *push* i *pull* faktori u Jugoslaviji i Libiji bili komplementarni, kako smo vidjeli u prethodnom poglavlju, pogoršanje ekonomske situacije i međunarodna izolacija Libije krajem 1980tih i 1990tih godina negativno utiču na uslove rada migranata i migrantica. Istovremeno, pogoršanje ekonomske situacije u Jugoslaviji i kasnija ratna dešavanja otežaće njihov položaj i zadržati ih u Libiji. Kao žene, medicinske sestre migrantice su u tom kontekstu bile u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce.

4.1. Pregled migracija medicinskog osoblja iz Jugoslavije u Libiju do sredine 1980tih

Migracija medicinskog osoblja iz Jugoslavije u Libiju otpočela je sredinom 1970tih godina u okviru bilateralnih sporazuma o saradnji između ove dvije zemlje. Međudržavni bilateralni ugovori u velikoj mjeri olakšavaju prekograničnu mobilnost medicinskih radnika i omogućavaju međusobno priznavanje kvalifikacija ili automatsku registraciju u zemlji destinacije (Buchan, Kingma i Lorenzo, 2005:8). Zdravstvene institucije iz Jugoslavije su na osnovu bilateralnih sporazuma sa libijskim poslodavcima potpisivale ugovore o saradnji u okviru kojih je jugoslovenska strana obezbjeđivala kompletno medicinsko i tehničko osoblje, negdje čak i rukovodno, za rad u libijskim zdravstvenim institucijama. Radilo se o grupnim ili kolektivnom ugovorima. Prema riječima predsjednika Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo⁶,

---

⁶ Takođe u Libiji proveo četiri godine sredinom 1980tih.

migracija jugoslovenskog medicinskog osoblja u Libiju bila je sistemski riješena u okviru ovih sporazuma. Svaka jugoslovenska republika je takođe imala i Komitet za naučno tehničku saradnju. Ti komiteti su vodili Protokole o saradnji i pripremali grupe za odlazak u Libiju. Jugoslovenske zdravstvene institucije koje su slale medicinsko osoblje takođe su imale posebne odjele koji su vodili brigu o uplati radnog staža osoblju na radu u Libiji, pripremali dokumentaciju i obavljali ostale administrativne poslove u Jugoslaviji.

Izbor medicinskog kadra za odlazak u Libiji obavljala je jugoslovenska strana, konkretno zdravstvena institucija koja je slala radnike. Grupe oformljene za odlazak predstavljale su kompletne timove stručnjaka koji su u potpunosti pokrivali poslove u instituciji u koju su odlazili. Jednu grupu su sačinjavali ljekari, medicinske sestre, medicinski tehničari, tehničari za održavanje opreme, pa čak nekada i rukovodni kadar, uključujući i šefa misije i prevodioca za arapski jezik. Status radnika koji su odlazili na rad u Libiju u njihovoj matičnoj kući bio je riješen internim pravnim aktima. Njihov radni staž je mirovao bez obzira koliko dugo ostajali u Libiji, što je značilo da su se nakon povratka vraćali na svoja prethodna radna mjesta. Na njihova radna mjesta u njihovoj odsutnosti privremeno su primani mladi radnici čime se, s jedne strane, amortizovala nezaposlenost u Jugoslaviji, a s druge strane, pružala se prilika mladim ljudima za sticanje radnog iskustva. Ugovor o radu u Libiji potpisivan je obično na dvije godine iz tehničkih razloga kako bi se omogućilo normalno odvijanje posla. Samo su ljekari specijalisti, koji su bili deficitaran kadar, mogli potpisivati ugovore i na kraći period. Jugoslovenski medicinski radnici su u okviru kolektivnih ugovora imali obezbijeđenu kompletnu organizaciju i svaku vrstu pomoći od strane jugoslovenskih državnih institucija i odlične uslove rada u Libiji.

Prema riječima intervjuisanih, plate migrantskog medicinskog osoblja su bile pet do šest puta veće nego u Jugoslaviji sa pravom na transfer u iznosu od 70% do 80% od ukupnog iznosa plate što je transferisano u američke dolare na bankovne račune migranata u Jugoslaviji. Kašnjenja u isplati nikada nije bilo. Libijski poslodavac je takođe obezbijeđivao i smještaj za jugoslovensko medicinsko osoblje, nekada u novoizgrađenim naseljima u krugu bolnice namijenjenim upravo stranom medicinskom osoblju, a nekada

su migranti sami iznajmljivali stanove a poslodavac im plaćao nadoknade. Predsjednik Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo kaže da su medicinske sestre bile dobro plaćene: *"Sestra je imala četiri tadašnje jugoslovenske plaće, četiri do pet. Imala je transfer 70%, a ostatak je ostajao za troškove života u Libiji. Smještaj je bio obezbijeđen, imali su svi pristojne stanove. Bili smo vrlo zadovoljni i sretni. Osjećali smo se sigurno."* Jedna intervjuisana medicinske sestra koja je u Libiju otišla zajedno sa suprugom kaže: *"Nas dvoje je radilo i to je bila značajna ušteđevina. Po mom sudu, bili smo jako dobro plaćeni"* (Sena, 22 godine, migrirala 1974. godine)⁷. Ugovori o radu su takođe predviđali mogućnost pridruživanja članova porodice od samog početka ugovora. Jedna od migrantica čiji je suprug takođe radio u Libiji sa sobom je povela kćerku a kasnije je *"moja majka došla i dovela mi sina tako da sam ostala [u Libiji] 4 godine"* (Zlata, 25 godina, migrirala 1976. godine). Migranti su imali pravo na besplatne zdravstvene usluge u Libiji i penziono osiguranje u Jugoslaviji. Popratnu administrativnu proceduru obavljale su posebne službe u Libiji i Jugoslaviji.

Svo jugoslovensko medicinsko osoblje u ovom periodu je dobro zarađivalo i često poveću ušteđevinu koristilo za kupovinu nekretnina u Jugoslaviji. Svi su se takođe vratili na svoja prethodna radna mjesta u Jugoslaviji obogaćeni novim radnim i životnim iskustvima. Njihova sjećanja na iskustvo migracije u Libiju su izuzetno pozitivna: *"Ja nosim jako lijepu uspomenu iz Libije. Meni je bilo divno tamo, imala sam dobro društvo i divno sarađivali s ostalim osobljem"*, kaže Zlata, dok Sena tvrdi da je lokalno stanovništvo bilo sretno što su jugoslovenski medicinski radnici bili tu da im pomognu: *"Oni su znali da smo tu da im pomognemo. To je tako krenulo jako pozitivno, ne znam poslije"*.

Zvanični podaci o broju jugoslovenskog medicinskog osoblja u Libiji u ovom periodu ne postoje. Međutim, s obzirom da se radilo o velikim grupama angažovanim u više libijskih gradova njihov broj vjerovano nije bio zanemarljiv. Tako je na primjer, u Zaviji, nadomak Tripolija, u tamošnjoj Centralnoj bolnici u drugoj polovini 1970tih radila jedna grupa medicinara sa današnjeg Univerzitetsko kliničkog centra iz Sarajeva koja je brojala preko 170 radnika. U isto vrijeme, u poliklinici u Zaviji, bila je

---

⁷ Godine koje se pojavljuju uz imena intervjuisanih označavaju starosnu dob migrantica u vrijeme migracije.

angažovana grupa od preko 70 medicinskih radnika koji su dolazili iz Zavoda za javno zdravstvo Bosne i Hercegovine. U Gadamesu, libijskom gradiću duboko u pustinji, istovremeno je boravila grupa od 50-60 jugoslovenskih medicinskih radnika. U drugim libijskim gradovima, slično ovome, bile su grupe medicinara iz drugih jugoslovenskih zdravstvenih institucija, a najviše iz Bosne i Hercegovine i Srbije.

4.2. Regrutacija u drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih

Sredinom 1980tih godina kolektivni ugovori ističu, a novi više nisu potpisivani. Prema tvrdnjama predsjednika Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo, razlog za to je bio nedovoljna zainteresovanost jugoslovenskih ljekara da rade u Libiji usljed čega jugoslovenska strana nije bila u stanju oformiti kompletne grupe za koje su mogli biti potpisani kolektivni ugovori. Međutim, migracija biva nastavljena. "Jednom kada su migracijski putevi uspostavljeni stimulisaće dalju migraciju" (Bach, 2003:10). Od sredine 1980tih godina umjesto kolektivnih potpisuju se individualni ugovori. Ovo znači da je svaki radnik pojedinačno sam za sebe potpisivao ugovor sa libijskim poslodavcem. Jugoslovenske institucije nisu više igrale aktivnu ulogu u regrutaciji i organizaciji migracija, ali su već uspostavljene veze donekle zadržane. Libijskim poslodavcima je omogućeno da sami organizuju regrutaciju u jugoslovenskim zdravstvenim institucijama: organizuju intervju i izvrše izbor kadra na osnovu stručnosti, radnog iskustva (minimalno 5 godina), znanja engleskog ili arapskog jezika, kao i na osnovu prethodnog radnog iskustva u Libiji.

Potpisivani individualni ugovori su nudili slične uslove kao i u prethodnom periodu s tim što je procenat plate odobren za transfer u ovom periodu smanjen na 50%. Medicinski radnici su imali pravo na besplatan smještaj, zdravstveno osiguranje a ostale su na snazi i pogodnosti vezane za mirovanje radnog staža u matičnoj instituciji u Jugoslaviji. Libijski poslodavci su određivali koeficijent za platu, a svaki je pojedinac mogao odlučiti koliko dugo će ostati u Libiji, mada se preferirao dvogodišnji ugovor.

Potpisivanjem individualnih ugovora jugoslovensko medicinsko osoblje nije više bilo skoncentrisano u velikom broju na jednom mjestu kao u prethodnom periodu, već su

bili razbacani po brojnim libijskim bolnicama i klinikama u različitim dijelovima zemlje što je doprinijelo težem uspostavljanju socijalnih mreža koje tokom migracije igraju važnu ulogu. Takođe su sami morali obavljati dosta pratećih administrativnih poslova koji u Libiji mogu biti prilično komplikovani pogotovo za novopridošle migrante zbog nepoznavanja lokalnih procedura i jezika.

Većina intervjuisanih medicinskih sestara iz ovog perioda potvrdile su da su regrutovane od strane libijskih poslodavaca koji su s vremena na vrijeme dolazili u posjet jugoslovenskim bolnicama tražeći medicinski kadar, dok su dvije kazale su u Libiju otišle putem vlastitih veza i poznanika koji su već radili u Libiji. Jedna od intervjuisanih kaže: *"U bolnicu je došla delegacija libijskog ministarstva zdravlja tražeći 30 medicinskih sestara za novoizgrađenu bolnicu u Tripoliju. Ja sam se prijavila i prošla sam"* (Dragana, 26 godina, migrirala 1989. godine). Druga kaže: *"Sestra mi je tamo uspjela srediti papire pa sam otišla sama, znači individualno, ne preko bolnice"* (Danka, 24 godine, migrirala 1991. godine). Sve intervjuisane žene su potpisale slične individualne ugovore. Prema riječima predsjednika Komore medicinskih sestara i tehničara Kantona Sarajevo, u Libiji je 1980tih godina moglo biti oko 500 jugoslovenskih medicinskih sestara i tehničara.

4.3. Motivacija za migraciju

Međunarodne migracije radne snage većinom su motivisane boljom zaradom, boljim prilikama za zaposlenje, profesionalno usavršavanje i napredovanje, zatim lošim radnim uslovima u vlastitoj zemlji, nedostatak zaposlenja i oružanim sukobima. Iako je odluka da se migrira pitanje ličnog izbora, ova odluka je pod uticajem društveno ekonomskog konteksta u kojem žive migranti (Bach, 2003:12). Tako je prema riječima migrantica, jedan od važnih razloga za migraciju u Libiju bio finansijske prirode i želja da poboljšaju životni standard. Jedna od intervjuisanih kaže da je njen motiv za migraciju bio *"na prvom mjestu plata. Muž je trebao ponovo da ide za Libiju sa svojom organizacijom tako da smo se dogovorili da idem i ja. Imali smo neriješeno stambeno pitanje i htjeli smo nešto da zaradimo i tako da pokušamo kupiti kakav stan"* (Zlata). I nezaposlenost u Jugoslaviji je bio jedan od motiva za migraciju. Tako jedna medicinska

sestra kaže da nakon završetka škole nije imala redovan posao godinu i po dana već je radila *"čisto onako edukativno, bez neke plate. Imala sam samo za topli obrok, a ustvari sam živjela od roditeljske penzije"* (Meliha, 23 godine, migrirala 1991. godine). Sve intervjuisane medicinske sestre su se žalile da su u Jugoslaviji u vrijeme migracije bile malo plaćene.

Pored migracije iz ekonomskih razloga, drugi motiv za migraciju žena je bijeg od patrijarhalnih struktura (Anthias i Lazaridis, 2000:7) što je rodno specifičan uzrok migracije. Bijeg od patrijarhalnih odnosa unutar porodice potvrdile su dvije intervjuisane žene. Obje su bile u fazi razvoda od nasilnih supruge. Dragana tvrdi da su je, nakon razvoda, finansijski motivi naveli da ode na rad u Libiju: *"Razvodila sam se. Htjela sam osigurati nešto ušteđevine za djecu"*, dok Milena (41 godina, migrirala 1992. godine) kaže da je željela da ode bilo gdje, samo dalje od svog bivšeg supruge koji je i nakon razvoda nastavio da je uznemirava: *"Imala sam mnogo problema sa bivšim mužem i željela sam da odem iz svog grada bilo gdje"*.

Sem gore pomenutog, motiv za migraciju može biti i duh avanturizma i želja za upoznavanjem novih kultura. Jedna od intervjuisanih migrantica kaže da joj nije bio glavni motiv za migraciju finansijske prirode, već *"avanturizam... zašto ne otići dvije godine negdje drugo, zaraditi sebi neke novce, malo si poboljšati standard, ispuniti neke svoje materijalne želje, a na kraju se opet vratiti u istu kuću odakle si otišao?"* (Azemina, 25 godina, migrirala 1985. godine). I Meliha tvrdi da je željela upoznati drugu kulturu i drugačiji način života: *"To je bila mladalačka avantura. Htjela sam da vidim nešto, da doživim to more, tu Afriku, taj mentalitet, da vidim kako taj narod živi."* Ona je bila mlada i nezaposlena u vrijeme migracije a nakon smrti roditelja s kojima je živjela bila je u teškom psihičkom stanju pa joj je odlazak u Libiju dobro došao i kao vrsta terapije. Jedna od intervjuisanih, takođe mlada tek svršena medicinska sestra sa godinu dana iskustva, u Libiju je otišla da bi se pridružila sestri koja je tamo radila. Posao koji je imala u Jugoslaviji svakako je bio malo plaćen. Treba naglasiti da su sve intervjuisane migrantice otišle u Libiju najkasnije samim početkom 1992. godine, prije ratnih dešavanja na prostorima Jugoslavije, tako da rat nije bio direktni motiv za migraciju, što su sve i potvrdile, ali je mogao biti razlog za duži ostanak u Libiji.

Jasno je da su motivi za migraciju jugoslovenskih medicinskih sestara u Libiju bili različiti i, iako je ekonomski motiv važan, nije odlučujući. Odluka da se migrira pitanje je ličnog izbora koja se donosi pod uticajem šireg društveno ekonomskog konteksta, kao i pod uticajem užeg porodičnog konteksta svakog pojedinca.

4.4. Uslovi rada

Ovo potpoglavlje se fokusira na iskustva medicinskih sestara migrantica po pitanju opštih uslova rada u libijskim zdravstvenim institucijama: plaćenost, smještaj, regulisanje boravišnog i radnog statusa, te mogućnosti za brigu o djeci i njihovo školovanje.

Sve medicinske sestre migrantice u drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih tvrde da su u vrijeme svog boravka u Libiji imale pravo na transfer u iznosu od 50% od zarađene plate, tako Meliha kaže: *"Imala sam negdje oko 800 dolara, 400 dolara transfera i 400 dolara u libijskim dinarima što iznosi 150 libijskih dinara"*, a Danka: *"Moja plata je bila mala, nekih možda 300 dolara i 150 libijskih dinara"*. Ipak, ova plata je bila nekoliko puta veća od one u Jugoslaviji. Isplata deviznog dijela zarade uobičajeno je kasnila oko šest mjeseci na početku ugovora.⁸ *"U početku plate nije bilo nekih šest-sedam mjeseci"*, kaže Danka, a Dragana: *"Prvih mjeseci smo bili bez novca"*, zbog kašnjenja plate. Medicinske sestre koje su radile na klinikama koje su pružale zdravstvene usluge naftnim kompanijama bile su bolje plaćene gdje nije bilo kašnjenja u isplati zarada. Jedna intervjuisana je potvrdila da su prvi mjeseci boravka u Libiji naročito teški jer su zbog kašnjenja plate ona i njene kolegice bile prisiljene posuđivati novac od radnika iz jugoslovenskih firmi. Druga žena je prvih mjeseci novac posuđivala od svoje sestre koja je ranije došla u Libiju. Zbog ratnih sukoba na prostorima Jugoslavije 1990tih godina, plate jugoslovenskih radnika u Libiji većinom su bile transferisane na njihove bankovne račune u susjednim zemljama, većinom na Malti i Tunisu. No, pristup zarađenom novcu nije bio lak. Nakon 1992. godine, kada su Libiji uvedene sankcije Ujedinjenih nacija koje su obuhvatale i zabranu avionskog saobraćaja, putovanje iz Libije

---

⁸ Prema podacima Ministarstva vanjskih poslova Filipina i filipinske medicinski radnici na radu u Libiji često se žale na kašnjenje isplate deviznog dijela plata kao i na loš smještaj.

je bilo prilično skupo i komplikovano što je migrantima i migranticama dodatno otežavalo pristup zarađenom novcu.

Libijski poslodavci su u okviru radnog ugovora obezbjeđivali i besplatan smještaj za strano medicinsko osoblje. Prema riječima ispitanica, kvalitet smještaja je varirao u zavisnosti od klinike u kojoj su bile zaposlene. Neke su imale dobar smještaj poput Melihe koja kaže: *"Bio je lijepo uređen stan. Dobili smo stvari, kauč, sto, ono normalno, osnovne stvari gdje vi sebi poslije možete da uređujete"*, dok su neke migrantice, zbog sve većeg broja stranog medicinskog osoblja u Libiji, bile smještane u prenapučenim stanovima ili u iznajmljenim hotelima, više njih u jednoj sobi: *"Smješteni smo u hotel koji je bio u vrlo lošem stanju, 4-5 osoba je bilo u jednoj sobi, a jedno kupatilo na više soba"* (Dragana). Problem sa smještajem naročito su imale migrantice kojima su se pridruživala djeca. Tada je trebalo naći veći smještaj na vlastiti trošak što su si ove žene teško mogle priuštiti. Dvije od intervjuisanih žena su se iselile iz zajedničkog smještaja i same plaćale novi smještaj na što su trošile veći dio svojih zarada. Jedna medicinska sestra tvrdi da je 1990tih godina radila samo za dobar smještaj i regulisan boravišni status za sebe i članove porodice što joj je poslodavac obezbjeđivao u okviru radnog ugovora. Plata koju je primala u lokalnoj valuti bila je dovoljna tek da pokrije troškove čuvanja djece tokom radnog vremena. Transfera nije imala jer nakon što je prekinula prethodni ugovor zbog dužeg porodiljskog odsustva, nije bila napustila Libiju na što je bila obavezna prema lokalnim propisima.

Takođe je važno spomenuti da je sve do početka 1990tih u Libiji, u Tripoliju, postojala jugoslovenska škola za djecu migranata, tako da su migrantice iz kasnijeg perioda i u smislu školovanja djece bile u nepovoljnoj poziciji, kao i one žene koje su radile u manjim gradovima, izvan Tripolija. Žene koje su sa sobom imale djecu bile su primorane slati ih u strane škole koje su bile prilično skupe. Dragana kaže: *"Nakon zatvaranja jugoslovenske škole djevojčice su išle u školu u PIMu⁹ koja je bila jako skupa, oko 2000 libijskih dinara za školsku godinu.. a kasnije u Tripoli College koji je bio skup, čini mi se oko 1500 libijskih dinara godišnje za jedno dijete."* U drugim gradovima u Libiji, poput Bengazija, djeca su pohađala *"pakistansku i britansku školu.. koje su bile*

---

⁹ PIM – beogradsko Preduzeće Ivan Milutinović

jako skupe", tvrdi Meliha. Problem je bio i sa čuvanjem djece zbog nedostatka ustanova za brigu o djeci: "To je bio veliki problem ako nemaš prijateljicu s kojom se možeš mijenjati za smjenu" kako bi čuvale jedna drugoj djecu, tvrdi Azemina, dok Zlata kaže da je izabrala da stanuje sa kolegicom koja je takođe imala djecu pa su ih naizmjenično čuvale, "smjene smo tako napravile da kada ja radim ona je slobodna i obrnuto".

Legalni status migranata je važan faktor koji utiče na to da li će s lakoćom biti u stanju da se zaštite od eksploatacije (UN Report, 2004:38). Libijski poslodavac je u obavezi da obavlja kompletnu administrativnu proceduru vezanu za boravišne i radne dozvole, izlazno ulazne vize i uplatu zarada zaposlenim migrantima. Međutim, često je bilo potrebno da migranti sami intervenišu kako bi ubrzali proceduru ili u potpunosti ostvarili svoja prava. Prema riječima migrantica, često su same morale obilaziti libijske institucije kako bi regulisale svoj status i ostvarile prava poput naplate "trinaestih" plata i izdavanja viza za članove porodice što je iziskivalo poznavanje procedura i jezika. Meliha kaže: *"Mi smo imali pravo na 'trinaeste' plate, negdje oko 1500 do 2000 dolara. Bilo je žena koje su sve to ostavile jer nisu mogle da čekaju jer Vi više ne radite i ne računate se kao njihov radnik. Vi idete po ministarstvima i tražite naplatu"*, dok Danka konstatuje da su *"u bankama znali dane provoditi"*. Stoga je bilo važno poznavati nekoga ko duže boravi u Libiji ili nekoga od Libijaca kako bi pomogao oko administrativnih procedura. Dvije žene su imale kraći prekid ugovora o radu u Libiji zbog čega su ostale bez boravišne dozvole. Jedna je ugovor prekinula jer je trebala duže porodiljsko odsustvo zbog dvoje djece koje nije imala kome ostaviti na čuvanje. Druga je željela da se vrati u Sarajevo 1995. godine, no, nakon što nije uspjela, ponovo se vratila u Libiju. Pri potpisivanju novih radnih ugovora, obje ove žene su morale proći kroz komplikovanu proceduru koju ne bi mogle završiti bez tuđe pomoći i intervencije. Zbog prekida ugovora na ovaj način obje su ostale bez jednogodišnjeg transfera dijela plate. Čak četiri intervjuisane žene su rodile i koristile porodiljsko odsustvo u Libiji u trajanju od dva mjeseca.

Prema riječima medicinskih sestara, libijske zdravstvene institucije su bile ili pristojno ili odlično tehnički opremljene. Obim posla je bio uobičajen, neke su radile u smjenama, neke nisu.

Sve žene, sem jedne, bile su zaposlene u Jugoslaviji prije odlaska u Libiju i dobile mirovanje radnog staža, odnosno neplaćeno odsustvo s posla što znači mogućnost da se nakon povratka iz Libije vrate na rad u svoje matične kuće. Međutim, nisu se vratile, čak četiri ispitanice se nakon povratka iz Libije nisu više ni bavile svojom profesijom. Jedna od njih je, nakon isteka dvogodišnjeg ugovora u Libiji, od svog jugoslovenskog poslodavca tražila da joj se produži mirovanje radnog staža kako bi produžila ugovor u Libiji za još jednu godinu, no, bila je odbijena i uručen joj je otkaz 1991. godine, nakon čega se ponovo vratila u Libiju.

Interesantno je čuti šta intervjuisane medicinske sestre generalno kažu o svom libijskom iskustvu i svojoj ukupnoj zaradi. Sve su potvrdile da Libija nije mjesto gdje žena može zaraditi, naročito ako radi sama. Tako Meliha kaže: *"Ako mislite nešto stvoriti i zaraditi, u Libiju ne treba da idete jer tu nećete zaraditi, žena pogotovo, o ženi nema ni govora da bi žena sama mogla tamo uspjeti"*, dok Dragana kaže: *"Ja o Libijcima mislim sve najbolje i da moram opet nekud ići bila bi to Libija iako nisam gotovo ništa zaradila, sve sam davala djeci za školovanje i život"*. I Azemina ima slično mišljenje: *"Ja bih se vratila opet u Libiju samo da je plata malo jača."* Meliha tvrdi da je razmišljala da opet ide u Libiju u vrijeme dok je u svojoj zemlji bila bez posla ali ovaj put bi *"otišla sa razmišljanjem"* i dodaje: *"Mene su oduševljavale njihove ulice, svjetlost na ulicama kada je ramazan i Bajram, klima, more"*. Iako im je bilo teško i gotovo ništa nisu zaradile, bilo je i lijepih trenutaka. Životno iskustvo koje su stekle je neprocjenljivo. Kažu da je u Libiju najbolje ići sa porodicom, a poželjno je da suprug radi u stranoj kompaniji jer se jedino tako može zaraditi i uštedjeti. Potvrđujući važnost zarade muškarca i poželjnost da muškarac radi van zdravstvenog sektora (u stranim naftnim kompanijama), ove žene potvrđuju malu plaćenost "ženskih" zanimanja u medicini. Što se tiče ispunjenja očekivanja od migracije, Dragana kaže da je sve što je bilo napisano u ugovoru i što je rečeno na intervjuu bilo otprilike i ispoštovano. Ona je novac slala djeci, a kada su joj se djeca pridružila, plaćala je dosta za njihovo školovanje u Libiji tako da nije mogla puno uštedjeti. Nakon šest godina rada u Libiji, od 1989. do 1995. godine, na svom računu u banci imala je oko pet hiljada američkih dolara: *"Otišla sam u Jerbu (Tunis) gdje sam s banke podigla svu svoju zaradu. Bilo je negdje oko pet hiljada dolara"*. Njena očekivanja

od rada u Libiji u finansijskom smislu se nisu ostvarila, i sama kaže da nije gotovo ništa zaradila, plata je bila mala a život tamo bez porodice težak. No, s druge strane, imala je šansu da upozna svog sadašnjeg supruga, državljanina jedne zapadnoevropske zemlje i zadovoljna je svojim sadašnjim životom. Profesijom medicinske sestre se više ne bavi, sada je samo supruga i majka četvero djece. Ni Danka nije ništa uštedjela tokom osmogodišnjeg boravka i rada u Libiji. Njena libijska zarada jedva je pokrivala svakodnevne životne troškove njene četveročlane porodice. Ona je Libiju napustila nakon što se njen suprug, koji je bio nekoliko godina bez posla, uspio zaposliti u stranoj naftnoj kompaniji u libijskoj pustinji: *"Ništa nisam zaradila. Moram da budem iskrena ja zaista ništa nisam zaradila. Znači, život me tako valjao, bilo je prilika i neprilika... Kad sam krenula iz Libije prodala sam auto za 4000 dolara"*, i to je bilo sve što je sa sobom donijela. Meliha je nakon petogodišnjeg rada u Libiji uštedjela sedam hiljada konvertibilnih maraka: *"Ništa nisam skoro zaradila. Slala sam novac sestri i braći i ne znajući koliko"*. Druge dvije medicinske sestre koje su radile za naftne klinike zaradile su malo više. Milena kaže da je od zarade mogla kupiti novi automobil, dok je Azemina sa suprugom koji je radio za jednu naftnu kompaniju kupila nekretnine po povratku kući. Većina intervjuisanih medicinskih sestara, nakon napuštanja Libije, nisu više radile u svojoj profesiji. Neke su se posvetile porodici, a neke su nakon neuspjeha da se ponovo zaposle na poslovima medicinskih sestara prihvatile druge manje kvalifikovane poslove u svojoj zemlji. Gotovo sve ove žene su napustile Libiju u drugoj polovini 1990tih, a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj gdje su se vratile postratna situacija i tranzicija koja je otpočela nudila je malo mogućnosti za zaposlenje.

Opšti uslovi rada u Libiji nisu bili diskriminirajući za žene. I žene i muškarci u profesiji medicinskih sestara i tehničara bili su jednako plaćeni od strane libijskih poslodavaca, nedovoljno s obzirom na rast životnih troškova u Libiji u drugoj polovini 1980tih, a naročito 1990tih. S jednom platom bilo je teško i ženama i muškarcima. Takođe su imali isti smještaj, isto radno vrijeme, pod istim uslovima su otišli iz svojih matičnih kuća u Jugoslaviji. Ipak, razlika postoji. Ženama migranticama je bilo teže jer

su često bile jedini hranioci u porodici. Neke su bile razvedene i sa sobom imale djecu¹⁰ što je iziskivalo dodatna finansijska sredstva, pomoć oko čuvanja djece ili finansiranja školovanja. U drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih veći broj migrantica je autonomno migrirao¹¹ pa je briga o djeci, ako su ih imale, iziskivala dodatna materijalna sredstva i prilagođavanje radnih obaveza obavezama oko djece. Jugoslovenske žene navikle na "duplu smjenu" prihvatale su da je odrađuju i u Libiji gdje je obim njihovog neplaćenog rada narastao zbog nedostatka članova šire porodice i ustanova za brigu o djeci, a plaćeni rad nedovoljno nagrađen.

Drugi aspekt gdje postoji vidljiva razlika između iskustava migrantica i migranata bazirana na rodu nije direktno vezan za uslove rada, već za kulturu i tradiciju u zemlji destinacije. Za žene koje migriraju u zemlje sa različitim kulturnim i pravnim normama vezanim za ulogu žena, prilagođavanje može biti težak proces (UN Report, 2004:38). U narednom poglavlju će biti riječi o kulturnim normama u Libiji vezanim za mušku zaštitu i kontrolu žena i kakve konsekvence su ove norme imale na živote jugoslovenskih migrantica.

Dok je 1970tih godina jugoslovenska država bila snažnija organizovala je i upravljala migracijama. Dobri politički odnosi između dvije zemlje omogućili su potpisivanje bilateralnih sporazuma i povoljne uslove za migraciju u okviru kolektivnih ugovora. Sredinom 1980tih ponestalo je interesa za produženje ovakvih sporazuma, ali je migracija bila nastavljena zahvaljujući već uspostavljenim transnacionalnim vezama. Međutim, individualni ugovori bili su nepovoljniji od prethodnih kolektivnih. Milena kaže da su priče o uslovima rada u prethodnom periodu "*zvučale kao bajka*". Stvarna vrijednost migrantskih zarada bila je umanjena zbog porasta životnih troškova u Libiji uzrokovanih ekonomskim sankcijama i međunarodnom izolacijom ove zemlje. Udio migrantskih plata koji se mogao transferisati u stranu valutu umanjen je u odnosu na prethodni period a dolazilo je i do kašnjenja u isplati zarada. Neke medicinske sestre su zarađivale tek toliko da preživljavaju. Zbog ratnih dešavanja na prostoru Jugoslavije bile su prisiljene otvarati račune u bankama na Malti i Tunisi, dok je istovremeno putovanja iz

---

¹⁰ Dvije od osam intervjuisanih migrantica su bile razvedene i imale sa sobom djecu. Obje su radile u Libiji krajem 1980tih i početkom 1990tih.

¹¹ Svih šest intervjuisanih migrantica koje su u Libiji boravile u drugoj polovini 1980tih i početkom 1990tih migrirale su same. Druge dvije intervjuisane iz druge polovine 1970tih u Libiju su otišle sa supruzima.

Libije bilo komplikovano i skupo zbog zabrane avionskog saobraćaja sa Libijom. Socijalne mreže, koje su vrlo važan faktor u procesu migracije naročito za žene, bile su slabije, a migranti malobrojniji na jednom mjestu. Popratne administracije u Jugoslaviji takođe više nije bilo. Jugoslovenska škola se ugasila sa raspadom države pa je budžet migranata bio dodatno opterećen nemalim školarinama.

4.5. Migracija nakon 2000. godine

Migracija s prostora Jugoslavije u Libiju na početku 21. stoljeća nije tema ovog rada jer zahtijeva opsežnija istraživanja, međutim, ukratko ćemo naznačiti u kom smjeru se kreće. Kao i u drugim zemljama u tranziciji u kojima dolazi do privatizacije svega pa i usluga, i na prostorima bivše Jugoslavije dolazi do privatizacije sektora zapošljavanja. Privatne agencije počinju igrati aktivnu ulogu u osiguravanju potražnje, pregovaranju sa poslodavcima i radnicima i procesuiranju njihove dokumentacije. Razvoj i globalizacija vode sve većoj potražnji za migrantskom radnom snagom na globalnom tržištu rada što doprinosi daljem razvoju privatnih agencija za zapošljavanje. Ove agencije igraju sve važniju ulogu u istraživanju tržišta i osiguravanju zaposlenja u inostranstvu.

Nedavno je jedan elektronski medij u Srbiji objavio vijest o slučaju medicinske sestre koja je putem jedne privatne agencije za zapošljavanje otišla na rad u Libiju da bi tamo otkrila da joj je agencija, kako se tvrdi, dala lažne informacije o uslovima rada u ovoj zemlji. Takođe je objavljeno da je nekim medicinskim sestrama koje su putem iste agencije regrutovane za Libiju

"nuđeno 'ono što se nudi beloj ženi', za koju su [Arapi] spremni dati čitavo bogatstvo. Kada su to odbile kažnjene su kućnim pritvorom i praćene po čitav dan. Kada su jednom od vlasnika agencije pokušale da objasne sa kakvim se problemima susreću, rečeno im je da su budale što nisu prihvatile" (Kurir, 19.06.2007).

Prema podacima Međunarodne organizacije rada (ILO, 1997) oko 80% migracija iz azijskih zemalja, naročito Filipina i Indonezije u arapske zemlje, organizuje se putem privatnih agencija za zapošljavanje. Privatni sektor bez sumnje efikasno odgovara na ponudu na globalnom tržištu rada pronalazeći radnike migrante, tvrdi se u izvještaju, ali i

naglašava da postoje i neželjene posljedice u ovom procesu uključujući i prevare, pretjerane honorare i neprihvatljive uslove rada za migrante. Uobičajene zajedničke loše prakse u privatnim agencijama za zapošljavanje u zemljama iz kojih radnici dolaze su: oglašavanje poslova i traženje naknada za nepostojeće poslove, uskraćivanje ili davanje lažnih informacija o prirodi posla i uslovima zaposlenja, naplaćivanje naknada daleko većih od maksimalno dozvoljenih ili od stvarnih troškova regrutacije, izbor kandidata ne na osnovu kvalifikacija već prema iznosu koji su spremni platiti da bi dobili posao, stoji u istom izvještaju.

Na prostorima bivše Jugoslavije privatne agencije za zapošljavanje su u razvoju. Zbog mogućnosti za prevare, eksploataciju i trgovinu ljudima uloga države u regulaciji ovog sektora biće ključna za zaštitu prava migranata. Država mora osmisliti efikasne mehanizme za kontrolu rada privatnih agencija za zapošljavanje, kontrolisati izdavanje dozvola za rad kao i aktivnosti agencija i zahtijevati usvajanje internih pravilnika o radu. Bosna i Hercegovina je već postala zemlja porijekla žrtava trgovine ljudima. "Neki podaci pokazuju da su žene i djevojke, namamljene lažnim oglasima kojima se nudilo zaposlenje, postajale žrtve trgovine i prodavane unutar BiH, ali i u Grčku, Tursku, Italiju, Albaniju ili Izrael" (NVO Izvještaj u sjeni BiH, 2004:35).

Prema podacima prikupljenim tokom intervjua, uslovi rada u Libiji nakon 2000. godine su manje privlačni nego u prethodnim periodima zbog velike ponude jeftine migrantske radne snage naročito iz azijskih zemalja, devalvacije libijskog dinara u procentu od 50% koju je napravila libijska vlada 2002. godine a zatim i 15% 2003. godine (US Commercial Service, 2007). Plate stranih medicinskih sestara u Libiji danas su gotovo duplo manje nego prije. Uz to, Libija je u međuvremenu iškolovala dosta vlastitog medicinskog kadra čime je smanjena potražnja za stranom radnom snagom, pogotovo u većim gradovima gdje su uslovi rada obično privlačniji i gdje je veća koncentracija strane radne snage.

5. MUŠKA ZAŠTITA I KONTROLA

U ovom poglavlju će biti razmatrana muška zaštita i kontrola žena. Govoriće se o ekonomskoj i socijalnoj zavisnosti žena od muškaraca, kao i uticaju tradicionalnih kulturnih i religijskih stavova o potrebi zaštite i kontrole žena. Biće riječi i o seksualnosti koju treba "naročito kontrolisati kod žena" (Charrad, 2001:57), te o braku, raznim stereotipima i predrasudama o ženama i migranticama i uznemiravanju na javnim mjestima. Tema muške kontrole i zaštite žena odabrana je zato što je upravo ovdje najočitija rodna dimenzija migracija u Libiju. Iako su migranti i migrantice nailazili na slične teškoće tokom procesa migracije u Libiju, tradicionalne rodne uloge u zemlji destinacije i patrijarhalni stavovi vezani za žene upravo su se najviše odrazili na migrantice u kontekstu potrebe za muškom zaštitom.

Migracija, pogotovo migracija u svrhu rada, može imati pozitivan efekat na žene, može ih osnažiti i pružiti im šansu za većim učešćem u društvu, ali, "može takođe voditi i novim zavisnostima i osnažiti postojeće granice i hijerarhije" (Morokvašić, 2007:1). Migracija medicinskih sestara u Libiju upravo je vodila novim zavisnostima od muškaraca. Zavisnost žena od muškaraca u Libiji je društveno prihvaćena norma a tradicionalne rodne uloge snažno su uticale na život migrantica tjerajući ih da se "uklope" u važeće norme o ženskoj zavisnosti. Nova sredina u kojoj autonomnost žena nije uobičajena i gdje je njihovo kretanje ograničeno s jedne strane, te nedovoljna plaćenost migrantica, s druge strane, stvoriće potrebu za muškom zaštitom i dodatnom finansijskom potporom.

5.1. Ekonomska i socijalna zavisnost žena

Ekonomska i socijalna zavisnost žena od muškaraca prisutna je u svim krajevima svijeta u manjem ili većem obimu. Žene su zavisne i u privatnom i u javnom prostoru: unutar porodice i braka, na tržištu rada kao i u širem društvenom kontekstu. Najvažniji objektivni faktor koji utiče na stvaranje ekonomske i socijalne zavisnosti žena je tradicionalna spolna podjela rada u kojoj su šanse žena da imaju svoj vlastiti nezavisan

dohodak ograničene činjenicom da one nose glavni teret brige o djeci i kućanskih obaveza, dok je najvažniji subjektivni faktor zavisnosti žena njihovo prihvatanje patrijarhalnih normi koje ih pozivaju da pronađu samoostvarenje prvo i prije svega unutar porodice (Balabanova, 2007:19). Podjela na javnu i privatnu sferu odredila je da se "ženski" poslovi vezuju za majčinstvo, kuću i staranje o drugima. Koncept spolne podjele rada ukazuje na različito vrednovanje muškog nasuprot ženskom poslu (Mohanty, 2000:349), a vidljiv je i u plaćenim i u neplaćenim poslovima u gotovo svim društvima. Dodjela poslova na osnovu spola u većini slučajeva je ideološkog porijekla a cilj joj je održavanje patrijarhata u kome "muškarci imaju veći pristup društvenoj moći i materijalnim sredstvima nego žene" (Baxter i Kane, 1995:198). Generalno gledajući, svi muškarci imaju koristi od ovoga bez obzira da li su žene zavisne od njih na individualnom nivou, otuda muškarci imaju određeni interes kad su u pitanju rodne nejednakosti (ibid).

Žena je ekonomski zavisna u braku i porodici kada nema vlastiti izvor prihoda ili kada je on nedovoljan. Tradicionalne rodne uloge propisuju da je primarna uloga žene biti majka i supruga, a rodna podjela rada dodjeljuje joj neplaćeni rad u privatnoj sferi – brigu o djeci i kućanstvu. Obično je plaćeni "ženski" rad izvan kuće manje vrednovan i manje nagrađivan nego muški što drži žene u poziciji ekonomske i socijalne zavisnosti od muškaraca putem rodbinskih odnosa i braka.

Zavisnost žene izvan braka takođe je vezana za rodnu podjelu rada. "Ženske" profesije često se smatraju produžetkom angažmana žene u privatnoj sferi, manje su plaćene i manje vrednovane. Uz to, i pored plaćenog rada van kuće, žena ostaje primarno odgovorna za brigu o djeci i vođenje domaćinstva što umanjuje njene mogućnosti za profesionalno napredovanje. Profesije u kojima žene dominiraju poput prosvjetnih radnica i medicinskih sestara u prosjeku su manje plaćene i drže se prirođenim ženama. Sem zavisnosti od pojedinih muškaraca, žene na tržištu rada mogu zavisiti i od poslodavaca ili države kada su sve beneficije koje koriste vezane za učešće na tržištu rada ili kada koriste socijalna davanja države. Gall i Kligman (2000:86) tvrde da je, umjesto zavisnosti žena od pojedinih muškaraca u klasičnom liberalnom sistemu, u komunističkim zemljama bila primjetna direktnija zavisnost žena od države, a kada više

nema nijednog od ova dva oblika zavisnosti, žene su ostavljene da zavise od nepredvidivih mehanizama tržišta.

Zavisnost žena u migraciji može biti osnažena. Biti na usluzi drugima, skrbiti se o drugima nije ograničeno samo na vlastitu porodicu i privatni život, niti na lokalno tržište rada, već je, u slučaju migracije, preneseno i na međunarodno tržište rada. Danas najviše migriraju žene koje su prosvjetni radnici, dadilje, doktorice i medicinske sestre, kaže Helma Lutz (2002:7). Međutim, nastavlja autorica, zemlji u koju migriraju nije potrebna njihova profesionalna stručnost već njihova vještina da se staraju o drugima, vještina koja je zajednička ženama širom svijeta a pripisuje se bilo prirodi bilo rodnoj socijalizaciji. Kada žena autonomno migrira može doći u situaciju izolovanosti i potpune ovisnosti od poslodavca kao u slučajevima migrantica koje obavljaju kućanske poslove širom svijeta. Obaveze žena prema djeci, koje mogu biti brojnije zbog nedostatka socijalnih mreža i institucija za brigu o djeci, mogu uveliko umanjiti profesionalnu mobilnost žena, pogotovo kada se radi o samohranim majkama. Moglo bi se reći da je međunarodno tržište rada više rodno segregirano nego nacionalno. Istraživanja sugerišu da samo prisustvo migranata, naročito žena, reproducira i intenzivira rodne hijerarhije (Morokvašić, 2007:2). Kada se žena pridružuje članovima porodice u migraciji, ulazi kao zavisna član pa zbog migracijske politike u zemlji destinacije može imati ograničen pristup zaposlenju i socijalnim uslugama. Ovakav položaj potpune ovisnosti može biti nepovoljan naročito u slučaju nasilja u braku, a u slučaju razvoda ili udovištva, zavisna supruga može biti izložena riziku da bude deportovana iz zemlje.

Ekonomska zavisnost žena ima svoje socijalne konsekvence, a to su: nedostatak kontrole nad ekonomskim resursima, nedostatak prava unutar porodice, ekonomska ranjivost naročito u slučaju udovištva ili razvoda kada se ekonomski status žene pogorša daleko više nego muškarca, veća vjerovatnoća da će žena biti izložena nasilju i nizak nivo samopoštovanja, te osjećaj inferiornosti (Balabanova, 2007:14).

U kontekstu ovog rada treba istaći da je priroda posla medicinskih sestara vezana za staranje o drugima i kao takva smatrana tradicionalno "ženskom" profesijom. Iako je ova profesija zadnjih decenija tražena na međunarodnom tržištu rada, i dalje je relativno malo vrednovana. Ekonomska dobit je jedan od ključnih faktora i motiva za migraciju.

Jugoslovenske medicinske sestre, često ekonomski i socijalno zavisne u svojoj zemlji, mogu se i u zemlji migracije naći u poziciji zavisnosti. Međutim, ta zavisnost sada može teže pasti zbog nedostatka potpore članova šire porodice i socijalnih mreža, kao i očekivanja da bi ih migracija trebala ekonomski omoćati.

5.1.1. Ekonomska i socijalna zavisnost: jugoslovenske migrantice u Libiji

Baxter i Kane (1995:195) kao indikatore zavisnosti žena od muškaraca uzimaju segregaciju po zanimanjima i procenat učešća žena na tržištu rada. U procesu migracije, treba uzeti u obzir indikatore zavisnosti i u zemlji porijekla, kao i u zemlji destinacije. Kako je gore već istaknuto, u Jugoslaviji su neka zanimanja bila skoro u potpunosti feminizirana, tako je zdravstvene škole u Jugoslaviji pohađalo 82,7% djevojaka 1988. godine (CEDAW, SFRJ, 1989, citirano u Massey, Hahn i Sekulić, 1995:19), dok je broj zaposlenih žena u zdravstvenoj zaštiti u Bosni i Hercegovini iste te godine dostizao 73,3% (Statistički godišnjak SRBiH, 1989:83-84, citirano u Spahić-Šiljak, 2007:148). Istovremeno, veliki procenat žena je bio uključen na tržište rada, tako su žene činile 38,27% od ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji 1986. godine (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991:147-149). Primjetan je visok stepen ekonomske zavisnosti žena starosti između 35 i 49 godina koji je 1981. godine dostizao 35%-45% (Blagojević, 1991:63). Učešće žena u radnoj snazi bilo je diktirano od strane države te su gotovo sve beneficije i državna davanja bila vezana za zaposlenje što je stvaralo novu vrstu zavisnosti žena. Žene su više zavisile od države nego od pojedinih muškaraca (Gall i Kligman, 2000:5), a kada više nema nijednog od ova dva oblika zavisnosti, žene su ostavljene da zavise od nepredvidivih mehanizama tržišta (ibid, 86). Nepredvidivi mehanizmi tržišta mogu doprinijeti i odluci da se migrira.

S druge strane, u Libiji, destinaciji migracije jugoslovenskih medicinskih sestara 1980tih i početkom 1990tih, nivo učešća žena na tržištu rada je bio nizak, kako je gore već pomenuto. Tako je 1980. godine procenat učešća libijskih žena na tržištu rada iznosio 16% a 1990. godine 17% (World Bank, GenderStats), a većinom su bile koncentrisane u obrazovanju, medicini i administraciji. Al-Nouri (1995:3) tvrdi da su žene u Libiji još

uvijek uveliko ovisne od muškaraca kao i da još nisu dobrodošle u unosnim poslovima. Dobro plaćeni poslovi su rezervisani za muškarce u gotovo svim zemljama svijeta, pa tako i u Libiji. U naftnom sektoru u Libiji, gdje su najbolje plaćeni poslovi, radnu snagu gotovo u potpunosti čine muškarci, dok su u sektoru zdravstva na nižim pozicija većinom žene, uključujući i stranu radnu snagu.

Prije prezetiranja podataka iz intervjua koji ukazuju na postojanje ekonomske i socijalne zavisnosti jugoslovenskih medicinskih sestara migrantica od muškaraca, treba još jednom naglasiti da su i muškarci i žene – migranti i migrantice - u profesiji medicinske sestre, odnosno medicinskog tehničara u Libiji, bili isto plaćeni. Libijski poslodavci nisu pravili diskriminaciju u platama između muškaraca i žena. Međutim, zbog generalne rodne segregacije zanimanja, najveći dio kvalifikovanog migrantskog medicinskog osoblja činile su žene. I pored jednake plaćenosti između žena i muškaraca, žene su bile u poziciji rodno zasnovane zavisnosti.

Sve intervjuisane migrantice su potvrdile da su medicinski radnici migranti u Libiji nedovoljno plaćeni. Tako Danka kaže: *"Varaju se oni koji misle da se moglo živjeti od tog transfera i od tog dijela plate u libijskoj valuti. Nije se moglo od tih para živjeti."* Meliha tvrdi da je pri donošenju odluke da migrira nije puno interesovala visina plate, ali kasnije kada su joj novci trebali shvatila je da *"zaista radi za male pare"*. U slučajevima gdje su migrantice sa sobom imale djecu, plate su jedva bile dovoljne da pokriju osnovne životne troškove. Danka kaže da bi *"umrla od gladi sa djecom"* da je morala živjeti samo od svoje plate i da nije imala dodatni izvor prihoda. Prema njenim tvrdnjama, nakon što je prekinula ugovor zbog potrebe za dužim porodijskim odsustvom, novi ugovor koji je potpisala bio je lokalnog karaktera, bez mogućnosti da transferiše dio plate. Radila je da bi imala obezbijeđen stan od strane poslodavca i regulisan boravak, dok je plata koju je primala u lokalnoj valuti bila dovoljna tek da pokrije troškove čuvanja djece tokom radnog vremena. Ona kaže: *"Pošto je moja plata bila jako mala ja sam sve te pare morala dati za čuvanje djece. Znači ja sam radila samo za stan i boravišnu vizu"*. Jedno vrijeme je brigu o djeci preuzeo njen suprug dok je bio nezaposlen i tek nakon što se zaposlio u stranoj naftnoj kompaniji mogli su normalno živjeti i uštedjeti. Suprug ove

žene je kao muškarac imao više mogućnosti za zaposlenje nego ona. Prvo je radio u jugoslovenskom građevinskom preduzeću a potom u stranoj naftnoj kompaniji.

Finansijske teškoće i potrebu za finansijskom potporom naročito snažno su iskusivali novopristigli migranti i migrantice. Razlog tome je uobičajeno šestomjesečno kašnjenje plata na početku ugovora tokom kojeg su završavane administrativne porocedure vezane za boravak i rad u Libiji. Dragana kaže da su medicinske sestre migrantice tokom prvih mjeseci rada često bile prisiljene posuđivati novac od radnika iz jugoslovenskih firmi koji su radili na libijskom tržištu i bili dobro plaćeni: *"Prvih mjeseci smo bili bez novca, posuđivali smo međusobno, a naročito od radnika Energoinvesta u Tripoliju. Oni su nam jako puno u svakom smislu pomagali."* Izvor pomoći mogao je biti i drugi član porodice koji je ranije pristigao u Libiju kao u slučaju Danke čija sestra je došla u Libiji par godina prije nje. Tako ona kaže: *"U početku plate nije bilo nekih šest-sedam mjeseci i da nije bilo moje sestre ne znam kako bih preživjela. Jer ti tamo u to doba kad dođeš, dok ti se srede papiri prođe pola godine. Da mi nije bilo nje, šta bih ja? Jela kamenje?"*

Ekonomska zavisnost medicinskih sestara migrantica naročito je vidljiva kod samohranih majki čija djeca su bila s njima. *"Kada je žena sama sa djecom vrlo je teško. Novac ti treba za školovanje, za hranu, za sve živo"*, kaže Danka. Ako se radilo o djeci predškolskog uzrasta, majka je morala plaćati osobu koja će se brinuti o njima dok je ona na poslu. Ako su djeca bila školskog uzrasta, valjalo je plaćati nemalu školarinu i organizovati odlazak u školu. *"Sav zarađeni novac sam davala za školovanje djece"*, kaže Dragana. Prisustvo djece podrazumijevalo je i bolje uslove stanovanja i više prostora što često nije bio slučaj sa smještajem koji je obezbjeđivao poslodavac. Tako Dragana kaže da je, kada su joj se pridružila djeca, napustila dvosobni stan koji je obezbjeđivao poslodavac a koji je dijelila sa jednim bračnim parom. U tom stanu *"često nije bilo vode, higijena je bila loša, žohari u zgradi, smeće svuda okolo"*, tvrdi ona. Iznajmljivanje drugog podesnijeg smještaja opet je iziskivalo dodatna finansijska sredstva što ove žene od svojih nevelikih primanja nisu sebi mogle priuštiti. Stanovi koje su same iznajmljivale, ako su bile sa porodicom, bili su vrlo skupi. Jedna od intervjuisanih migrantica kaže: *"Stvarno je bilo strašnih trenutaka... jednom nismo imali ni za hljeb."*

Platimo mi stan 750 dinara da nas ne istjeraju... u jednom momentu nemamo ni za 12 kifli. Znaš koliko je 12 kifli? 25 pjastera!¹² Mi nemamo to" (Danka). Najčešće je upravo muškarac bio taj koji im je mogao pružiti dodatnu ekonomsku pomoć. Tako Azemina zaključuje da: "nije ni čudo da naše žene u takvim situacijama nađu nekog da ih finansijski pomaže, bez obzira bio to stranac, Arap ili naš čovjek. Uglavnom, vrlo je teško ženama samim sa djecom ako nemaju još neki izvor prihoda."

Uz ekonomsku zavisnost, medicinske sestre su bile i socijalno ovisne o muškarcima. U tom smislu najupečatljivija je nedovoljna sloboda kretanja u javnom prostoru. Izlasci u javni prostor mogli su biti vrlo neugodni, migrantice su mogle biti izložene uznemiravanju od strane lokalnih mladića pa je izlazak čak i do pošte ili pijace zahtijevao pratnju muških kolega, prijatelja ili partnera. Na ulici se dešavalo da im se dobacuju uvrede, da budu gađane kamenjem, pljuvane, pa čak i napadnute nožem, kako tvrdi jedna ispitanica (Meliha). U ovom zadnjem slučaju nožem je bila napadnuta žena koja je bila vidljivo trudna, a napadači su bili mladići koji su pored nje prolazili autom. "Kada izađete vani nazivaju vas pogrđnim imenima, kada idemo u društvu [muškom] nemamo problema", kaže Meliha. Iako su napasnici bili dječaci od 15-16 godina, kako kaže ova žena, "nikada ne znate šta možete očekivati. Može vas udariti kamenom. Naziva vas pogrđnim imenima." Odlasci na plažu bez muške pratnje bili su naročito neugodni. Kada su žene bile same na plaži lokalni mladići su ih pratili u stopu: "Uđete u vodu, svi za vama uđu. Kad izađete, svi izađu iz vode", kaže Meliha. I Milena tvrdi da ima uznemiravanja na javnim mjestima poput dobacivanja i praćenja i da je "lično doživjela ovakve stvari na plaži, pijaci, u gradu", međutim, "meni lično to nije ništa značilo jer sam već bila u godinama. A nisam baš ni atraktivna žena", dodaje ona. Zbog ovisnosti od muškaraca i njihove zaštite u javnom prostoru, migrantice se nisu osjećale slobodnim. Tako Meliha tvrdi: "Nisam se osjećala slobodnom. To je činjenica. Nijedna se ne osjeća slobodnom čim ovisi o kolegi."

Izolovanost i usamljenost migrantica takođe je bitan aspekt koji je proizvodio zavisnost ovih žena. Život im je bio sveden na kuću i posao. Meliha kaže: "Moj život se je u Libiji ustvari zasnivao na posao, kuća, učenje. Ja definitivno nisam imala.,, tamo

---

¹² Jedan libijski dinar ima 100 pjastera

definitivno nema nekog socijalnog života izuzev života sa kolegama s kojim radite u zgradi". Mobilnost, prilike za izlaske i druženje dolazile su tek sa muškarcima. Ova žena je tek kada je stupila u vezu sa muškarcem imala priliku da se druži i izlazi i izvan kruga bolnice i zgrade u kojoj je stanovala. Danka tvrdi da su *"žene vrlo usamljene, pogotovo one koje su otišle u Libiju same"*. Za sebe kaže da je imala sreću da tamo brzo upozna muškarca s kojim je kasnije sklopila brak.

Ovisnost o muškarcima je vidljiva i u slučajevima kada su migrantice trebale završiti neku administrativnu proceduru poput regulisanja boravka ili izlazno-ulaznih viza. Takvu društvenu moć i mreže muških poznanika žene nisu imale. Tako su dvije od intervjuisanih migrantica na ovaj način došle do boravišnih dozvola a druge dvije do ulaznih viza. Muškarac je bio potreban čak i za najbanalnije stvari poput zamjene novca. Žene se nisu upuštale u takve "avanture" vjerujući da će biti prevarene ili da ih se kao žene neće *"zaozbiljno shvatiti"*, kako kaže Meliha. *"Tamo je zaista bitan muškarac. Malo šta možeš kao žena"*, tvrdi ona. Danka kaže da je muška podrška potrebna u svakom smislu - i finansijski i zbog usamljenosti i emotivno: *"Teško je da žena sama tamo preživi"*, kaže ona. Muška zaštita je potrebna u svakom smislu, čak i *"kao zaštita od drugih muškaraca"* i njihovih nasrtaja, tvrdi ova migrantica.

Socijalna zavisnost medicinskih sestara migrantica od muškaraca proizvod je ograničenja koja se tradicionalno nameću kretanju žena u Libiji, njihove izolovanosti i usamljenosti, kao i potrebe za muškom intervencijom u muški dominantnom okruženju. Sem spolne podjele rada i segregacije zanimanja koja u velikoj mjeri proizvodi ekonomsku i socijalnu zavisnost žena od muškaraca, ne može se zanemariti ni uloga kulture i tradicije koje mogu određivati zavisnost žena.

5.2. Kultura i zavisnost žena

Poimanje muškosti i ženskosti u određenoj kulturi ključni su za razumijevanje konstrukcije kolektivnog identiteta. Žene često na svojim plećima nose teret identiteta svog kolektiva, kao i teret očuvanja njegove časti. Vrlo često muškarci u određenoj kulturi definišu svoju čast i čast svoje porodice kroz ponašanje žena u svojoj porodici i

zajednici. U tom smislu "u većini društava ključan je nadzor muškaraca nad ženama... žene se često smatraju kulturnim simbolima kolektiviteta, njegovih granica, nositeljicama 'časti' kolektiviteta i onima koje kulturu reproduciraju međugeneracijski" (Yuval-Davis, 2002:90). S obzirom da su vrlo značajne za kolektiv, za njih se postavljaju oštre granice koje moraju poštovati, kulturne tradicije često se koriste kao načini legitimiziranja vlasti nad ženama i njihova tlačenja (ibid, 65).

Patrijarhalna ideologija koja definiše odnose među spolovima i daje moć muškarcima nad ženama još uvijek se održava u mnogim zemaljama svijeta. Iako u savremenim društvima patrijarhat kao totalni sistem privatno/javne dominacije muškaraca nad ženama više ne postoji još uvijek postoje mnoge sfere u kojima je zadržana premoć muškaraca (Papić, 1993:2). Mnogi patrijarhalni stavovi potvrđuju ili simboliziraju vlasništvo muškaraca nad ženama i svakodnevno se iznova reproduciraju kroz kulturnu proizvodnju i osnažuju stereotipe i predrasude o ženama i "ispravnim" ženskim ulogama. Od njih se očekuje da prije svega budu "poslušne" supruge i "dobre" majke. I same žene učestvuju u reprodukciji vlastitog podređenog položaja i diskriminacije prenoseći na kćerke poruke o tome šta znači biti "dobra" žena u određenoj kulturi. U mnogim društvima se još uvijek smatra da je primarna uloga žene njena uloga majke i supruge, a njeno mjesto u kući i privatnoj sferi. U arapskom svijetu je tako ženama dozvoljeno da traže posao van kuće samo kao odgovor na ekonomske potrebe u društvu ili u porodici (El-Saadawi, 1980:280).

U procesu migracije žene mogu iskusiti dodatni pritisak. Kao nositeljice kolektivnog identiteta, one imaju poseban zadatak: održati i očuvati kulturu i tradiciju kolektiva. Očuvanje tradicije se gotovo ekskluzivno provodi kroz rodne uloge i živote žena, ženske uloge postaju bastion tradicije (Espin, 1995:225).

5.2.1. Kultura i zavisnost žena: jugoslovenske migrantice u Libiji

Tradicionalni patrijarhalni pogledi o ženama potčinjenim muškarcima i zavisnim od njih još uvijek se održavaju i na prostorima Jugoslavije i u Libiji. "Patrijarhat kao sistem vrednosti i normi koje definišu podređenu ulogu žene, njenu inferiornost i

neophodnost njenog korištenja i kontrole leži u osnovi podređenog položaja žena" (Blagojević, 1991:58). U socijalističkoj Jugoslaviji vladajuća ideologija je imala specifičan odnos prema patrijarhatu. Oficijelno je podržavana rodna ravnopravnost dok je u praksi održavan patrijarhalni sistem. Patrijarhalna seskistička ideologija bila je konstanta u istoriji Jugoslavije, a socijalizam, uprkos oficijelnog diskursa u vezi položaja žena, nije donio primjetnu i trajnu promjenu, jugoslovenske žene su iskusivale kontradikcije: s jedne strane oficijelni diskurs o ravnopravnosti žena, a s druge, realnost u kojoj su živjele a u kojoj su preovladavale patrijarhalne vrijednosti (Morokvašić, 1998:67-68). Režim je deklarativno podržavao jednakost između žena i muškaraca, pružao ženama prilike za obrazovanje i zaposlenje, međutim, istovremeno je pogodovao, pa čak i proizvodio, vruće debate u medijima o pitanjima poput idealnih i ispravnih ženskih uloga, pogubnih efekata razvoda i fundamentalni značaj "prirodne razlike" između muškaraca i žena (Gall i Kligman, 2000:5). Slapšak (2002:7) tvrdi da je patrijarhalni mentalitet, mada ne otvoreno promovisan od strane režima, bio u stvari "najlakši način da se tradicionalni pogledi eksploatišu i da se inkorporiraju u ideološke tekstove, a da se u skladu s tim distribuira moć i da se pri tome ovi pogledi ne izlože nenaklonjenoj komunističkoj kritici". Uprkos dobitima koje su žene ostvarile u socijalizmu i djelimično stečenoj autonomiji zahvaljujući zaposlenju rodni odnosi nisu doživjeli veće promjene.

S druge strane, na položaj žena u Libiji još uvijek odlučujuću ulogu ima još živa plemenska tradicija kao i islamski zakon. Uslovi naslijeđeni iz predkolonijalnog i kolonijalnog perioda značajno određuju položaj žena u ovoj zemlji. Plemenska organizacija društva je bila održavana sve do libijske revolucije 1969. godine nakon čega su uslijedili prvi ozbiljniji pokušaji da se potisne snažna plemenska pripadnost i zamijeni nacionalnom. Zbog ostataka plemenskog sistema, moći starijih i uloge islama, političke inicijative u zemlji su razvodnjavane (Vandewalle, 1998:130). Tradicionalizam je još uvijek značajno prisutan u libijskom društvu što direktno utiče na mogućnosti žena da ravnopravno učestvuju u društvu.

Institucija starateljstva (*guardianship*) nad ženama, kao važna odlika plemenske strukture društva, i danas se u određenoj mjeri održava u Libiji kao i u mnogim zemljama

Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike. U plemenskoj organizaciji društva plemenski klanovi su imali vlast nad ženama, a naročito nad njihovim tijelima, kaže Zuhur (2007:9), dok Charrad (2001:62), povezujući plemensku tradiciju sa statusom žena u zemljama Magreba, tvrdi da u plemenskoj organizaciji društva neke rođачke skupine "eksplicitno određuju muškarca da bude legalno, ekonomski i moralno odgovoran" za žene iz svoje rodbinske skupine. Charrad (ibid) dalje tvrdi da muškarac ponekad ostaje odgovoran za svoje rođakinje i nakon njihove udaje i da socijalno neprihvatljivo ponašanje od strane žene stvara veću sramotu i neugodnost njenim muškim rođacima nego njenom suprugu. Ona takođe tvrdi da obaveze muškaraca prema ženama iz njihove rodbinske skupine idu zajedno sa kontrolom njihovog ponašanja: "Od muškarca se očekuje da obezbijedi pomoć svojim rođakinjama, zauzvrat, oni zahtijevaju pristojno ponašanje. Preokupacija ženskom nevinošću i čednošću u centru je društvenih normi koje upravljaju rodnim odnosima na Bliskom Istoku" (ibid).

Pored ostataka plemenske tradicije i običaja i islamski zakon igra važnu ulogu u održavanju zavisnosti žena od muškaraca i njihovoj kontroli u Libiji. Islamski zakon je većim dijelom baziran na religijskim tekstovima, ali u njega su inkorporirani i lokalni običaji i norme određene populacije tokom širenja islama. Tako "islamski porodični zakon odražava koncept srodstva u kome muška loza zauzima privilegovanu poziciju" (Charrad, 2001:32). Ovaj zakon "stavlja žene u podređen položaj dajući moć nad ženama muškarcima kao supruzima i muškim rođacima" (ibid, 28).

Unatoč ubrzanog društveno-ekonomskog oslobađanja žena u Libiji i njihovog sve većeg učešća u društvu, tradicionalne rodne ulogu koje smještaju ženu unutar braka i porodice i dalje se osnažuju tokom odgoja i socializacije. I dok se dječaci stalno podsjećaju na obaveze koje ih očekuju kada dostignu punoljetnost, naročito njihovu ulogu hranioca, supruga i oca, djevojčice se drže u iščekivanju braka, majčinstva, podizanja djece i vođenja kućanstva (Al-Nouri, 1995:3). U Libiji, nekad plemenski organizovanom društvu, zadržani su ostaci tradicionalnog stava da muškarac treba kontrolisati ženu. Al-Nouri (ibid) takođe tvrdi da su žene u Libiji još uvijek uveliko ovisne od muškaraca i da još nije napušteno razmišljanje da žene treba štititi i patronizirati čime se čuva njihova čast. Human Rights Watch (2006:2) u svom izvještaju

kaže da su pravne reforme tokom zadnjih nekoliko decenija stavile Libiju ispred mnogih zemalja Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike u terminima rodne ravnopravnosti, ipak, još uvijek rigidne društvene norme određuju učešće žena i djevojaka u društvu. Kritikujući instituciju starateljstva nad ženama, HRW nadalje tvrdi da je u Libiji "odrasla žena često društveno i zakonski tretirana kao vječna maloljetnica pod starateljstvom oca ili drugog muškog rođaka" (ibid:5).

U tradicionalnim društvima sa ostacima plemenske strukture zaštita i patroniziranje žena ne mora dolaziti samo od oca ili bliskog rođaka, već i od supruga. Žena ne bi smjela biti sama, čak ni kada je ekonomski neovisna. Sama, ona je neobuznada i prijetnja moralu i društvenom poretku (Charrad, 2001:57). Muškarac je taj koji je mora čuvati od nje same, prije svega od njene "neobuzdane seksualnosti" o čemu će biti više riječ u narednim potpoglavljima. Ako nije sa ocem ili bratom koji će je čuvati i kontrolisati, žena mora biti sa suprugom. Ako nije ni sa suprugom, poput naših migrantica, biće vrlo poželjno da "nabavi" mušku zaštitu pa makar i kroz slobodniju vezu. Migrantice su pod stalnim pritiskom da uđu u vezu ili brak čime će biti stavljene pod mušku zaštitu. *"Dovoljno je da je žena samo u vezi, ne mora biti u braku, da bi bila mirna na neki način"*, kaže Azemina. Dok Danka tvrdi da je bila pod pritiskom muškaraca u okruženju sve dok nije ušla u vezu, onda je *"interes splasnulo"*, a kada se udala *"niko je više nije dirao"*. Treba naglasiti da slobodne izvanbračne veze nisu dozvoljene libijskim ženama (kao ni muškarcima) jer takve veze se podrazumijevaju kao veze seksualne prirode koje su, kako je gore naznačeno, zakonski zabranjene. Međutim, slobodne veze migrantica nisu bile samo tolerisane, već i poželjne jer se "smatra sramotom da mlada žena živi sama" (Pargeter, 2005:16), sama žena je opasna za sebe i druge, te ona i njena seksualnost moraju biti kontrolisane od strane muškarca.

Analizirajući iskaze intervjuisanih migrantica zapažamo da su se one, iako stranknje, našle pod snažnim uticajem važećih tradicionalnih normi koje nalažu potrebu staranja o njima, njihovu zaštitu i kontrolu od strane muškaraca. Staratelj je mogao biti u liku bliskog rođaka, supruga, ali i muškarca u slobodnoj vezi. Bitno je samo da žena nije sama. Migrantica koja ipak odabere da u Libiji ostane sama *"platiće svojim živcima, svojim zdravljem ili će jednostavno morati da hoda s nekim,"* kaže Meliha. Tek ulaskom

u brak, pa čak i vezu, migrantica stiže poštovanje. Dok je sama, na nju se glada isključivo kao na seksualni objekat i izložena je nasrtajima i pritiscima da prihvati mušku kontrolu kako je zabilježeno u sljedećoj izjavi:

"Ako imaš vezu više te poštuju, drugačije ti pažnju pridaju. Mislim da kad je sama žena, to sam se osvjedočila, bio Libijac ili Jugosloven ili neki Zapadnjak, da više gledaju ženu da iskoriste, više poštuju udate žene. Više neke drugačije pažnje pridaju udatim nego onima koje su same" (Danka)

Stav da žena ne može biti sama i odlučivati o sebi i svom životu, već da to mora prepustiti muškarcu, vidljiv je i u slučaju koji navodi Meliha kada joj je osoblje hotela, kao ženi, odbilo izdati sobu sve dok nije intervenisao kolega muškarac. Iako žene u Libiji po zakonu uživaju slobodu kretanja kao i muškarci, zbog patrijarhalnog nasleđa to im može biti otežano. Putovanje unutar Libije može biti problematično za libijske žene ako žele iznajmiti sobu u hotelu jer se sobe generalno ne iznajmljuju ženama koje su bez pratnje zbog kulturne tradicije (Pargeter, 2005:6)

Breme rodni uloga donesenih iz zemlje porijekla, iz Jugoslavije, očituje se u iskazima nekih od intervjuisanih žena koje su naglašavale da su u Libiji mogle imati problema u smislu uznemiravanja od strane muškaraca samo one žene koje su *"malo slobodnije u ponašanju i oblačenju"*, kako kaže Sena. Emina (22 godine, migrirala 1984. godine) tvrdi da se nije kupala ni u bazenu koji im je bio na raspolaganju jer *"nije tražila povoda"* za neprijatnosti. Neke od intervjuisanih ne osuđuju nasrtljivost i dodijavanje muškaraca i konstantni pritisak u pravcu seksualne eksploatacije, već smatraju da *"sve to zavisi od žena"*, kako kaže Dragana, te da je žena ta koja mora voditi računa o svom ponašanju i disciplinirati se. Muškarci ne moraju. Njihova nasrtljivost se prihvata kao normalna i prirodna, pa se čak i opravdava *"njihovom zaljubljujućom prirodom"*, kako navodi Danka. Ovo je upravo ono o čemu govore Gall i Kligman (2000:72) kada tvrde da su politike u socijalističkim zemljama generalno imale za cilj da promijene ponašanje žena, ali ne i muškarca. U Jugoslaviji se od žena očekivalo da se angažuju u plaćenom radu, ali nikakav ustrajan napor nije učinjen da se promijeni njihova uloga kao odgajatelja djece, jednako važno, nikakav napor nije napravljen da se djeluje na promjeni uloga muškaraca što je rezultiralo da su žene nastavile da budu subordinirane, obavljaju duplu smjenu i žive teško opterećenim životima (Massey, Hahn i Sekulić, 1995:375-376).

Primarna uloga žene kao majke i odgajateljice vidljiva je na primjeru jedne od migrantica koja je nakon rođenja drugog djeteta napustila posao jer se, kako kaže, suprug nije mogao brinuti o dvoje male djece iako je bio nezaposlen: *"Morala sam prekinuti. Dvije bebe sam maltene imala. Godinu dana je razlika između njih dvije. Njih muž nije mogao obje da čuva. Morala sam dati otkaz"* (Danka). Nakon što je napustila posao, ostali su bez redovnih prihoda kao i bez regulisanog boravišnog statusa u Libiji.

Zbog tradicionalnog stava o zavisnosti žena od muškaraca, medicinske sestre migrantice u Libiji, pogotovo one koje su bile slobodne, bile su suočene sa potrebom muške zaštite. Dolazeći iz jugoslovenskog socijalističkog društva u kome su donekle stekle moć odlučivanja o vlastitim životima zbog prilika koje su im se pružale kroz obrazovanje i učešće na tržištu rada, njihova ovisnost od pojedinih muškaraca u Jugoslaviji nije bila toliko izražena što potvrđuje i njihova odluka da autonomno migriraju. Ideološka opredijeljenost socijalističkog sistema ka rodnoj ravnopravnosti kroz zapošljavanje žena doprinijela je manjoj zavisnosti žena od pojedinih muškaraca, a njihovoj većoj zavisnosti od države s obzirom da su sve beneficije bile vezane za učešće na tržištu rada (Gall i Kligman, 2000:57). U Libiji ponovo zavise od muškaraca, bilo Jugoslovena, bilo stranaca. Sada su morale iznalaziti strategije pregovaranja sa novim rodним poretkom koji je zahtijevao njihovu zaštitu od strane određenog muškarca.

Zavisnost žena od muškaraca može snažno uticati na seksualnost migrantica. Prema tradicionalnim stavovima ono što muškarac mora naročito kontrolisati je ženska seksualnost. Uticaj migracije na seksualnost će biti analizirana u narednom podpoglavlju.

5.3. Kontrola ženske seksualnosti

Ljudska seksualnost se kroz vjekove kontrolisala u gotovo svim dijelovima svijeta. Posebnu ulogu u regulaciji seksualnosti imali su, i još imaju, religija i religijski autoriteti. Kako Pikić primjećuje:

"Seks i seksualnost su smatrani dijelom 'prirode' čovjeka, no za razliku od muškaraca čije je tijelo i seksualnost prikazivano kao skladno, moćno i snažno, žene su opisivane ili kao labilne, manjkave i slabe ili kao divlje i

nekontrolirane, a sve u korist argumenta da žene trebaju nadzor i kontrolu od strane muškaraca" (2003:9).

Govoreći o kontroli muškaraca nad ženama u prethodnom poglavlju ukazano je da su u arapskom svijetu muškarci odgovorni za ekonomsko izdržavanje žena dok su žene zauzvrat obavezne da se ponašaju u skladu sa propisanim normama jer žene kao nositeljica kolektivnog identiteta na taj način čuvaju reputaciju čitave porodice, plemena i zajednice. Muškarac će ih u tom smislu kontrolisati. Ono što se naročito "mora" kontrolisati kod žena je njihova seksualnost. "Ostavljena neobuzdana sama ženska priroda će vjerovatno voditi haosu... kao seksualno biće žena je opisana kao prijetnja moralu i društvenom poretku" (Charrad, 2001:57). Egipatska feministica Naval El-Saadawi (1980:203-204) tvrdi da je islam naslijedio staru sliku Eve i žena koje prikazuje kao sljedbenice i instrumente sotone čije tijelo je njegovo stanovište što potvrđuje i dobro poznata arapska poslovice koja kaže: "Kadgod se muškarac i žena susretnu, treći s njima uvijek je sotona". El-Saadawi nastavlja da je žena kroz patrijarhalno obojenu i ideologiziranu islamsku misao ostala izvor opasnosti za muškarca i za društvo zbog njenih zavodničkih moći, muškarac suočen s takvim zavođenjem portretisan je kao bespomoćan i bez mogućnosti da se odupre. Žena je stoga smatrana prijetnjom muškarcu i društvu i jedini način da se izbjegne šteta koju bi mogla počinuti je da se ona izolira u kući gdje ne može imati kontakta ni s muškarcima, ni s društvom. Ako iz nekog razloga mora izaći van kuće, moraju se poduzeti sve mjere predostrožnosti da niko ne bi bio izložen njoj zavodljivosti. Stoga je treba pokriti i dobro umotati poput "eksplozivnog materijala koji mora biti dobro upakovan" (ibid, 204). El-Saadawi dalje tvrdi da je u islamu muškarcima dozvoljeno da imaju četiri žene, ali da još dodatno mogu imati i seksualne vanbračne veze sa konkubinama i ropkinjama, dok je za ženu brak jedina raspoloživa i moguća veza unutar koje arapska žena može prakticirati seks: neudata, razvedena žena ili udovica ne može imati seksualne odnose osim u slučaju da se uda. El-Saadawi dodaje da "žena može nekad rizikovati svoj dobar glas kako bi izgradila slobodnu vezu sa muškarcem, ali u tom slučaju rizikuje da bude izložena preziru i sramoti društva koje je često neće držati boljom od prostitutke" (ibid, 305).

Ovdje je važno imati na umu dvije stvari: prva je shvatanje da žena ne bi trebala napuštati kuću jer zbog svojih moći zavođenja predstavlja opasnost za muškarce. A

druga, ako već mora izaći, mora biti pokrivena kako bi muškarci bili sigurni od njenih moći zavođenja. Migrantice krše i jednu i drugu normu.

5.3.1. Kontrola ženske seksualnosti u Libiji

Libijsko zakonodavstvo se oslanja na šerijat po kome su "preljub i blud strogo zabranjeni, a seksualni odnosi dozvoljeni samo unutar zakonski sklopljenog braka" (Zuhur, 2005:19). Seksualni odnosi van braka mogu dovesti žene (a i muškarce) u Libiji na udar zakona koji kriminalizira svaki oblik izvanbračne seksualne veze, a žena zbog toga takođe može biti i odbačena od porodice (HRW, 2006:21). Sastanci između djevojaka i mladića takođe nisu dozvoljeni (Al-Nouri, 1995:13). Međutim, dok su seksualni odnosi van braka zabranjeni za ženu, muškarcima mogu biti tolerisani. I dok s jedne strane imamo strogu zabranu seksualnih odnosa van braka, s druge strane nije lako ući u brak.

U arapskom svijetu običaj je da mladoženja plati vjenčani dar (*mehr*) mladenki prilikom sklapanja braka što često predstavlja gotovo nepremostivu prepreku za sklapanje braka mladim ljudima iz nižih klasa. Sklapanje braka podrazumijeva skupu ceremoniju, a troškovi, pored vjenčanog dara koji se jednim dijelom plaća odmah dok se drugi čuva za slučaj razvoda, uključuju i poklone za mladenku u zlatu, kuću ili stan, namještaj, tehničku robu i bijelu tehniku za mladence, a najveći dio troškova plaća mladoženja i njegova porodica. (Rashad, Osman i Roudi-Fahimi, 2005:6). I u Libiji, kao i u drugim arapskim zemljama, vjenčani dar može biti previsok i sprečavati mlade ljude da uđu u brak. Iako se mladi educirani ljudi opiru ovoj tradiciji, i iako i država dijeli njihovu zabrinutost, ova pojava opstaje (Al-Nouri,1995:11). Cijena sklapanja braka u većim gradovima u Libiji može dostići i do 10.000 američkih dolara (CIA World Factbook, 1987).

Iako ljubavne veze izvan braka u Libiji nisu dozvoljene, Libijci su tolerantni kada su u pitanju međusobne veze među migrantima i migranticama koji dolaze iz zemalja sa nemuslimanskom tradicijom, ali i kada se radi o vezama između libijskih muškaraca i tih migrantica. Nekoliko intervjuisanih medicinskih sestara je potvrdilo postojanje ove tolerantnosti. Dragana kaže da "*su Libijci generalno tolerantni prema strancima*", dok

Azemina objašnjava da Libijci znaju kakav je život u Evropi gdje je uobičajeno da žene i muškarci žive u izvanbračnim zajednicama pa *"nam gledaju kroz prste"*, te nastavlja da tolerisanjem izvanbračnih veza među migranticama i migrantima lokalni muškarci sebi otvaraju mogućnosti da i sami ulaze u veze sa migranticama: *"Oni sebi dozvoljavaju veze sa strankinjama, onda dozvoljavaju da strankinje imaju i veze sa drugim muškarcima. Njihove žene ne mogu imati ljubavnu vezu sem braka ni sa Libijcem, ni sa strancem"*.

5.4. Uznemiravanje na javnim mjestima kao vrsta kontrole ženske seksualnosti

Uznemiravanje na ulicama i drugim javnim mjestima nije neuobičajena pojava u svijetu. Žrtve ove vrste uznemiravanja su većinom žene, a najčešći oblici su verbalno dobacivanje, dodirivanje i praćenje. Iako, ovo ne izgleda veliki problem, za žene žrtve uznemiravanja može biti prilično uznemiravajuće, ali može imati i teške posljedice. U Indiji, na primjer, uznemiravanje djevojaka na ulici može imati i smrtni ishod tako što djevojka bude namjerno gurnuta pod vozilo u brzini ili joj se baci kiselina u lice zbog čega je uznemiravanje i zakonski kažnjivo (Chakrabarty, 2006:107). Sa ovom vrstom uznemiravanja obično se susreću mlađe žene koje su same u javnim prostorima ili u društvu drugih žena. Uznemiravanje, obscene ili neprijateljske primjedbe su vrsta psiholoških gesti nadmoći, takvim izljevima neprijateljstva se potvrđuje i mobiliše spolna hijerarhija kako bi se žene "kaznile" na efikasan način (Millet, 1969:17). O svojim iskustvima uznemiravanja na ulici Laniya (2005:2) kaže: "Moje tijelo nije više moje. Moje tijelo je njihovo na ulici. Ja sebe mogu definisati kako hoću, ali u njihovim očima ja sam tijelo na ulici".

U arapskom svijetu, sem segregacije između muškaraca i žena u javnom prostoru, pokrivanje žene ima za cilj, između ostalog, i njihovu zaštitu od uznemiravanja u javnom prostoru. Govoreći o uznemiravanju žena u javnom prostoru u arapskom svijetu, Sherifa Zuhur (2005:43) kaže da je ona konstantno prisutna, a cilj joj je osigurati čistotu i nevinost žena. I dok države promovišu zapošljavanje žena, prisutnost ženskog tijela u javnom prostoru i dalje ostaje problematična. Zuhur (ibid) dalje tvrdi da su promjene u orodavanju javnog prostora i pojava žena u uslužnim djelatnostima "šokirale" muškarce,

češće mladiće, pokazale mušku agresiju i neprijateljstvo prema ženama dosađujući im u javnom prostoru da ih se ponizi i pokaže da su inferiorne u odnosu na muškarce.

Govoreći o svojim ličnim iskustvima iz mladosti, El-Saadawi (1980:219-220) kaže da je segregacija između svijeta muškaraca i žena bila tako striktna da je žena koja se usudila izaći van svog doma bila izložena maltretiranju od strane muškaraca. Ovo bi se moglo ograničiti na prostačke i drske poglede ili grube seksualne primjedbe i uvrede, ali često bi stvari otišle čak i dalje. Muškarac ili mladić je mogao posegnuti rukom i ščepati ženu za rame ili grudi. Dešavalo se da mladići bacaju kamenje na ženu ili djevojku u sporednim ulicama ili je prate u stopu dovikujući za njom podrugljive primjedbe i seksualne uvrede, kaže autorica, dodajući da muškarci na ženu "gledaju kao na opasnog agresora onog momenta kada prekorači granice, agresora koji mora biti kažnjen i smjesta vraćena nazad u granice svoga stana" (ibid).

Zbog velikog broja prijavljenih slučajeva seksualnog uznemiravanja egipatskih žena i strankinja, Egipatski centar za ženska prava (Egyptian Center for Women's Rights) je 2005. godina napravio istraživanje o seksualnom uznemiravanju na ulicama Kaira u kome je učestvovalo 2800 žena različite dobi i profesija. Rezultati istraživanja su uznemiravajući: 30% ispitanica je izjavilo da je svakodnevno izloženo uznemiravanju dok se njih 12% sa ovom pojavom susreću gotovo svakodnevno. Najčešće forme uznemiravanja su dodirivanje (40%) i verbalno uznemiravanje (38%). Centar tvrdi da se razlozi što je seksualno uznemiravanje društveno prihvatljivo, ili se u najmanju ruku toleriše, kreću od kažnjavanja žena što krše tradicionalne rodne norme koje im nalažu da ostanu kod kuće, do pružanja otpora ženama koje rade čime zauzimaju muške pozicije u vrijeme velike nezaposlenosti, ili pak da je riječ o prostom nerazumijevanju kako trumatičan efekat ima seksualno uznemiravanje na žene. Analiza dobivenih podataka je takođe pokazala da su muškarci u dobi između 18 i 40 godina najčešći seksualni uznemiravači što potvrđuje ranije nalaze da je ekonomski problem glavni razlog ovog fenomena jer su muškarci iz finansijskih razloga spriječeni da stupaju u brak, stoji u izvještaju.

5.4.1. Uznemiravanje na javnim mjestima u Libiji

Generalno gledano, Libijci su imali pozitivan stav prema migrantima i migranticama iz Jugoslavije. Na poslu i u zvaničnim libijskim institucijama bili su cijenjeni i dobro prihvaćeni. *"Nema škole kao što je naša što se tiče medicinskog osoblja. Imali smo izuzetno školovane sestre i ljekare. Libijci su ih jako poštovali"*, kaže Danka, a Dragana dodaje da *"Libijci imaju povjerenje u naše ljude i poštuju ih, pa smo tako, kada nismo imale novca robu uzimale na veresiju od vlasnika radnje preko puta bolnice"*. Međutim, na ulici i drugim javnim mjestima jugoslovenske migrantice su mogle biti izložene uznemiravanju, ali ne kao Jugoslovenke, već kao nepokrivene žene u javnom prostoru, kao "drugačije" i kao Evropljanke. Pargeter (2005:9) kaže da žene u Libiji koje se u javnom prostoru kreću nepokrivene mogu biti izložene verbalnim napadima, zastrašivanju i seksualnom uznemiravanju, kao i žene bez muške pratnje jer se smatraju moralno raspuštenim i metom koja privlači mušku pažnju. Uznemiravanjem na javnim mjestima stvara se osjećaj straha i nesigurnosti koji za cilj ima kontrolu žena i njihove seksualnosti. Sve intervjuisane žene potvrdile su da su na ulicama i plažama bile izložene drskim pogledima, dobacivanju, verbalnom vrijeđanju, praćenju, štipanju, a dešavalo se i da ih gađaju kamenjem. Uznemiravači su, po riječima migrantica, bili adolescenti, mladići ispod 20 godina. Emina je potvrdila da su lokalni mladići *"imali običaj da naveče dođu u krug bolnice gdje smo mi [jugoslovenski migranti i migrantice] stanovali, ugasili bi auto i zamračili unutra i gledali nas dok sjedimo na terasi"*. Znalo se desiti, kako kaže Zlata, da ih *"lokalni mladići gađaju kamenčićima kada se naveče vraćaju s posla"*. Dragana tvrdi da su nju i kolegicu jednom prilikom *"ispljuvali na soku"* (javna tržnica). I Meliha je potvrdila da je bila izložena neprijatnostima na ulici i plaži poput praćenja, dobacivanja i štipanja. Njena kolegica s kojom je bila u društvu čak je bila napadnuta nožem, kako je gore već spomenuto.

Sem uznemiravanja na ulici, migrantice su uznemiravane i na plaži. Zbog društvene kontrole ženskog tijela i ženske seksualnosti kroz norme oblačenja i discipliniranje tijela, izlazak u javni prostor podrazumijeva pokrivanje ili bar "pristožno" oblačenje. Odlazak na plažu i pokazivanje golog tijela znači otvoreno pokazivanje

seksualnosti. Otkrivena ženska tijela znače da žene nisu u stanju da potisnu seksualnost i da je kontrolišu. Sve žene su izjavile da su bile pošteđene ovih neprijatnosti kada su bile u muškoj pratnji. Interesantno je da su dvije ispitanice (Azemina i Meliha) kazale da su jugoslovenske medicinske sestre bile spremne i da se pokriju, da nose marame, kako bi se zaštitile od uznemiravanja i pokazale da su vrijedne poštovanja i kada se nalaze u javnom prostoru.

Sem uznemiravanja na javnim mjestima od strane nepoznatih mladića, migrantice su bile izložene i pritisku svojih muških kolega i poznanika ka uspostavljanju veza i prihvatanju njihove zaštite. Dragana kaže da je bilo poziva na kafu i od strane poslodavaca, ali da ih je ona "diplomatski" odbijala pravdajući se svojim obavezama prema djeci. Meliha govori o tome kako su muškarci u Libiji, i lokalci i stranci, bili nametljivi, dodijavali im i pokušavali s njima uspostaviti veze seksualne prirode, te dodaje da su jugoslovenski muškarci bili najnametljiviji i da su zloupotrebljavali žensku potrebu za muškom zaštitom u Libiji. Njihova nametljivost imala je za cilj kontrolu tijela "svojih" žena.

5.5. Borba oko kontrole ženskih tijela

Patrijarhalna borba oko kontrole tijela migrantica odvijala se između tri grupe muškaraca: Jugoslovena, Libijaca i migranata sa Zapada. Jugosloveni polažu svoje "primarno" pravo na tijela "svojih" žena "dok ih istovremeno kontrolišu i monopoliziraju seksualni pristup njima" (Pettman, 1991:198). U procesu migracije, žena ima ključnu ulogu u očuvanju tradicije a njena seksualnost može biti snažnije kontrolisana od strane muškaraca iz vlastite grupe. "Samoproklamovani 'čuvari tradicije' koji su uvijek prisutni među migrantskim zajednicama vrlo su zabrinuti ulogama žena i njihovim seksualnim ponašanjem" (Espin, 1995:225). Jedna migrantica je izrazila svoje duboko razočarenje odnosom jugoslovenskih muškarca prema sunarodnjakinjama u Libiji. Oni su nametljiviji od ostalih muškaraca i više *"zloupotrebljavaju situaciju sa ženama tamo u Libiji"* (Meliha), odnosno, potrebu žena za muškom zaštitom. Druga tvrdi da su Jugosloveni poput *"čopora vukova koji štiti svoju teritoriju"* i da su, čim bi došla nova migrantica iz

Jugoslavije, lobirali da ona stupi u vezu s nekim od sunarodnjaka: oni "*pokušavaju da sve slobodne žene u svom okruženju, bez obzira da li su oni slobodni ili zauzeti, budu sa njihovim prijateljima, sa njihovim sunarodnjacima, pokušavaju da povežu naše žene sa našim muškarcima bez obzira da li je naš čovjek zauzet*" (Azemina). Kada su žene bile u vezama sa ne-Jugoslovenima, oni na te veze nisu gledali blagonaklono. Prema tvrdnjama ove migrantice čak i tokom rata na prostorima Jugoslavije na "mješovite međujugoslovenske" veze u Libiji (međuetničke između Srba, Hrvata i Bošnjaka) gledalo se sa više odobravanja nego na one sa strancima u kojima je "*naša žena otišla za nekog ko nije naš*", kaže ona.

I dok Jugosloveni pokušavaju "svoje" žene zadržati za sebe, žele ih i drugi. Pritisci na seksualnost migrantica ne dolaze samo iznutra, iz njihove vlastite kulture, već im i okruženje u zemlji prijema nameće i svoja vlastita bremena i želje (Espin, 1995:227). Stranci - Libijci i migranti sa Zapada - vide ih kao "druge" i "drugačije" pa su im stoga i poželjne. Libija je 1980tih i 1990tih bila prostor na kome su se susretali muškarci i žene različitog kulturnog porijekla tako da su među-etničke intimne veze bile česte. Analizirajući razloge za prelazak granica vlastite grupe u potrazi za romantičnim vezama, Remennick (2005:436) kaže da privlačnost "drugih" često potiče od percepcije tog "drugog" kao egzotičnog, dok je drugi motiv za romantične veze sa osobama različitog porijekla vezan za percepciju da članovi druge etničko-kulturne grupe posjeduju kvalitete koji nedostaju vlastitoj grupi. Govoreći o međurasnim i međuetničkim vezama i fantazijama o "drugom" i "drugačijem", bell hooks (2006:367) kaže da je u sveprisutnoj kulturi komodifikacije seksualni kontakt s "drugim" označen kao uzbudljiviji, interesantniji, opasniji, te da etnicitet postaje "pikantni dodatak", začim koji može nadahnuti dosadno jelo *mainstream* kulture. Međutim, nastavlja ona, ovakvi odnosi nisu pitanje slobodnog izbora i međusobnog pregovaranja, već pitanje negiranja i fantazije, seksualni kontakt se pojavljuje kao način suprotstavljanja "drugom", a tijelo postaje mjesto odmjeravanja snaga, sastavni dio alternativnog igrališta gdje članovi dominantne rase, roda i seksualnih praksi potvrđuju svoju nadmoć u intimnim relacijama sa "drugim".

Intrjuisane medicinske sestre su potvrdile da su ih Libijci doživljavali kao "drugačije" zbog toga što su "*seksualno slobodnije i što im je dozvoljeno ono što njihovim*

ženama nije" (Azemina) i zato što su *"konkretne i znaju šta mogu očekivati od Evropljanki"* (Meliha), dok su za strance sa Zapada bile "drugačije" zbog njihove percepcije da su, kao žene iz Istočne Evrope, submisivnije, pa stoga i ženstvenije i poželjnije. Jugoslovenski muškarci (a i neke žene) su negirali postojanja romantične ljubavi u vezama jugoslovenskih medicinskih sestara i stranaca i nekada ih moralno stigmatizirali držeći da u takvim vezama žene stavljaju naglasak na materijalnu korist a muškarci na seksualnu privlačnost.

Svi muškarci tamo su drugačiji, i Jugosloveni i ostali stranci, tvrdi nekoliko migrantica. Jedna od njih objašnjava *"da to podneblje strašno utiče na muškarce"* (Danka), dok druga kaže da je to zato što *"muškarci tamo mogu više da manipulišu ženom, zato što žena tamo jednostavno treba tog muškarca"* (Meliha). Riječ je o kompetitivnosti muškosti i patrijarhalnoj borbi oko vlasništva nad tijelima žena. Tijela žena migrantica iz bivših socijalističkih zemalja postaju mjesto odmjeravanja snaga između muškaraca različitog kulturnog porijekla.

Sem normi vezanih za kontrolu seksualnosti žena, i doživljavanja migrantica kao drugih i drugačijih, ali privlačnim, nad čijim tijelima treba uspostaviti kontrolu, važnu ulogu igraju i stereotipi i predrasude o migranticama koji su vrlo često vezani za njihovu seksualnost.

5.6. Stereotipi o migranticama

Stereotipi o migranticama postoje i u zemlji porijekla i u zemlji prijema u mnogim dijelovima svijeta. U zemljama porijekla migrantice se često osuđuju zbog toga što, navodno, migrirajući zapostavljaju djecu i svoje majčinstvo potiskuju u drugi plan. U zemljama prijema mogu naići na negativne stereotipe i percepcije o strankinjama. Opet mogu biti osuđivane zbog narušavanja rodni normi. One odudaraju od očekivanih normi supruge i majke koje im kultura pripisuje i izazivaju zabrinutost društva jer izgleda kao da bježe od društvene kontrole pod kojom bi trebale biti (Lemish, 2000:342). Morokvašić (2007:8) tvrdi da su prije trideset godina u Jugoslaviji žene "gastarbajterke" nailazile na osudu društva jer su ostavljale djecu, a i danas se često okrivljuju zbog narušavanja

društvenog i rodnog poretka: one se opisuju kao neodgovorne majke, nemoralne supruge i sebični potrošači.

Migracijske politike u zemljama koje šalju migrantsku radnu snagu mogu biti različite za žene i muškarce. Neke zemlje stavljaju ograničenja ili zabrane na migraciju žena, pogotovo njihovu autonomnu migraciju. I dok je migracijska politika za muškarce ekonomski vođena, migracijska politika za žene može biti "vrijednosno vođena" jer žene nisu radna snaga neutralne vrijednosti, već simboli nacionalnog digniteta i ponosa (Oishi, 2002:16). U nekim zemljama je migracija žena čak bila zabranjivana i odlukama sa najvišeg nivoa vlasti pod opravdanjem da se čast žena može očuvati samo ako ona ostane u okviru porodice i doma. Petra Dannecker (2006:2) tako tvrdi da je u Bangladešu migracija žena bila zabranjivana predsjedničkom odlukom u dva navrata, prvi put 1981. godine kada je svim ženama, sem kvalifikovanih, bilo zabranjeno da autonomno migriraju, da bi 1997. na snagu stupila nova striktnija zabrana koja brani migraciju i kvalifikovanim ženama. Autorica tvrdi da su ove odluke donosene pod uticajem islamista koji optužuju migrantice da žive raskusnim životom, da su seksualno promiskuitetne i da troše novac umjesto da ga šalju kući.

Govorci o ženama migranticama u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, Rima Sabban (2004:13) tvrdi da je "negativna i degradirajuća percepcija o strankinjama uzrok većine problema između poslodavaca i radnica" u ovoj zemlji. Prema njenim riječima, najrigidnije percepcije o migranticama pojavljuju se u izvještajima i studijama lokalne policije a zasnovane su na statistici o kriminalu počinjenom od strane migrantica uposlenim na kućnim poslovima u ovoj zemlji. Tako, na primjer, statistika iz policijskih izvora za 1991. i 1992. godinu u Dubaiju pokazuje da je većina "kriminala" počinjena od strane migrantica vezana za preljub, odnosno izvanbračni seks koji se u ovoj zemlji tretira kao kriminal, kaže Sabbanova (ibid).

Segregacija žena u privatni prostor u arapskom svijetu moćan je instrument njihove kontrole. Iskoračivši iz ovog prostora žena može doći u kontakt sa muškarcima, imati priliku da sama zarađuje i troši novac i biti pod uticajem vrijednosti koje nisu kompatibilne sa islamskim učenjem. Takva žena može biti smatrana prijetnjom postojećim rodnim odnosima i važećim porodičnim vrijednostima. Međutim, sve veća

potražnja za ženskom radnom snagom na globalnom tržištu rada privlači mnoge žene, i muslimanke i nemuslimanke, da se odluče na migraciju. Upravo zabrane i komplikovane procedure migracije žena mogu ih nagnati da pokušaju migrirati ilegalnim kanalima i da se stoga nađu u situaciji u kojoj mogu biti ekonomski ili seksualno eksploatisane.

5.6.1. Stereotipi o Evropljankama migranticama iz socijalističkih zemalja

Jugoslavenske žene koje su autonomno migrirale od 1970tih godina dolazile su iz društva koje je podupiralo učešće žena na tržištu rada i u obrazovanju te su bile većinom obrazovane i kvalifikovane, što je bio slučaj i sa migranticama iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja koje se počele autonomno migrirati nakon 1989. godine. Zbog relativnih postignuća u rodnoj ravnopravnosti u socijalizmu na njih se može gledati kao na one koje se otimaju društvenoj kontroli i odudaraju od očekivanih društvenih normi koje ženama propisuje lokalna kultura.

Jedno obimno istraživanje koje je urađeno u Evropskoj uniji sa migranticama iz Istočne Evrope pokazalo je da na Zapadu još uvijek postoje stereotipi, predrasude i nedostatak znanja o ženama koje dolaze iz istočnoevropskih zemalja. Tako su ove migrantice u Holandiji i Italiji često predstavljene kao prostitutke u medijskim izveštavanjima i više kontrolisane od strane migracijskih službi (Lyon, 2004:93).

Zbog negativnog stereotipisanja, ruske migratnice u Izraelu imaju imidž "loših djevojaka", izložene su duboko ukorijenjenom seksizmu i seksualnom uznemiravanju a "razvod, nizak fertilitet, abortus i samohrano majčinstvo pojavili su se u javnom diskursu kao ključne osobine kolektivnog portreta ruskih žena" u Izraelu (Remennick, 1999:456). I Dafna Lemish (2000:339) je, analizirajući stereotipe o ruskim migranticama u Izraelu, došla do zaključka da one nailaze na negativne stereotipe da su prostitutke, da su druge i drugačije, ali i na pozitivane stereotipe da su uspješne.

Slična situacija je i sa jugoslovenskim medicinskim sestrama migranticama u Libiji. Sve žene tvrde da su na poslu uživale poštovanje kao sposobne i profesionalne medicinske sestre. Jedna ispitanica je kazala da su i jugoslovenske sestre i ljekari bili vrlo cijenjeni. Prema njenim riječima, jugoslovenske sestre su bile kvalifikovanije od sestara

migrantica iz drugih zemalja i često su zauzimale pozicije glavnih sestara u libijskim bolnicama (Danka). Druga tvrdi da su Libijci imali povjerenje u Jugoslovane i poštovali ih, a dešavalo se da su jugoslovenske sestre često bile angažovane u važnijim operacijama (Dragana).

Međutim, dok su na poslu uživale poštovanje, tako nije bilo izvan radnog mjesta. Van posla su nailazile na negativno stereotipisanje da su drugačije, lako dostupne, seksualni objekat. Jedna od intervjuisanih žena je potvrdila da Libijci misle da su jugoslovenske sestre *"slobodnije u ponašanju i oblačenju"* (Zlata) dok druga kaže da su Libijci bili začuđeni vidjevši kako su jugoslovenske žene drugačije obučene od njihovih: *"Odjednom su vidjeli gole ruke i kraće suknje što je kod njih bilo nepojmljivo"* (Sena). Jedna od intervjuisanih medicinskih sestara tvrdi da muškarci u Libiji, i lokalci i stranci, drže migrantice koje su same došle u Libiju seksualnim objektom (Danka), dok druga kaže da Libijci misle da su migrantice iz Evrope seksualno slobodnije, da su *"laka roba"* i da sve medicinske sestara iz bivših socijalističkih zemalja *"trpaju u jedan koš"* (Meliha), dok druga kaže da neki Libijci *"sigurno misle da su Evropljanke raskalašne i nemoralne"* (Milena).

Ovo esencijaliziranje pojma Evropljanki (ili žena iz socijalističkih zemalja) rezultat je kolonijalnih i postkolonijalnih procesa, ali i položaja žena u lokalnoj kulturi. Da bismo shvatili moralnu stigmu i negativno stereotipisanje medicinskih sestara iz Jugoslavije i bivših socijalističkih zemalja u kontekstu Libije, važno je razumijevanje dva aspekta: jedan je postkolonijalizam s obzirom da je Libija dugo vremena bila italijanska kolonija, a drugi, odnos prema lokalnim ženama u libijskoj kulturi.

Esencijaliziranje pojma "evropske žene" reakcija je na proces kolonijalizma. Predrasude i ideološki motivirani stereotipi imaju za cilj održati postojeći odnos snaga između muškaraca i žena u lokalnoj zajednici upirući prstom na druge i drugačije kao moralno sumnjive i manje vrijedne. Sve počinje od insistiranja na razlici i proizvodnje "drugosti". Uma Narayan (1998:150-153) kaže da je insistiranje na razlici i često ponavljani kontrast između "zapadne" i "nezapadne" kulture bilo politički motivirana kolonijalna konstrukcija. Samoproklamovana "superiornost" zapadne kulture funkcionisala je kao opravdanje i mandat za kolonijalizam. U pokušaju da se odupru

kolonijalnom portretisanju vlastite kulture kao one koja je u suprotnosti sa "zapadnom", antikolonijalni nacionalistički pokreti prihvataju i pokušavaju revalorizovati ono što je imputirano njihovoj kulturi služeći se argumentom da njihova kultura *i jeste* drugačija, ali i superiornija. Kada je u pitanju Orijent i insistiranje na njegovoj "drugosti", te proizvodnja Orijenta, Said bi rekao da Orijent "sudjeluje u svojoj vlastitoj orijentalizaciji" (1997:404). Kao rezultat ovog kolonijalnog procesa i kolonizator i kolonizirani iznova potvrđuju ove oprečne esencijalističke slike "zapadne kulture" i različitih koloniziranih "nacionalnih kultura", tvrdi Narayan i dodaje da u tako esencijalističkim konstrukcijama kulture, norme i prakse koje utiču na socijalni status i uloge žena na prostorima koji su nekada bili kolonizirani često mogu biti predstavljene kao da imaju centralnu važnost u "odupiranju vesternizaciji" i "očuvanju nacionalne kulture".

Drugi aspekt važan za stereotipisanje evropskih žena kao "drugačijih" je generalno odnos spram ženske seksualnosti u muslimanskom svijetu o čemu je već bilo riječi. Žene su zavodne i izazovne, "sotonine sljedbenice" i zato moraju ostati unutar kućnih zidova kako bi se izbjegla prijetnja koju predstavljaju muškarcima i društvu uopšte, a ako moraju izaći van kuće, moraju biti pokriveno (El-Saadawi, 1980:204) i u muškoj pratnji. To što su medicinske sestre migrirale prekoračivši time, ne samo kućne, već i državne granice, to što su otkrivene i vidno "drugačije", kao i to što su Evropljanke, znak je njihove moralno manje vrijednosti i poziv da ih se kazni i vrati u dozvoljene granice.

5.6.2. Stereotipi o medicinskim sestrama

Govoreći o stereotipima koji mogu imati negativan uticaj na položaj jugoslovenskih medicinskih sestara u Libiji, u ovom kontekstu ne možemo zaobići ni globalno raširene stereotipe o ženama u ovoj profesiji. Medijska seksualizacija profesije medicinske sestre vjerovatno ima najveći uticaj na stvaranje negativnih stereotipa o ženama u ovoj profesiji. Dominantan medijski imidž medicinskih sestara je da su seksualno privlačne, submisivne, seksualno dostupne i raspoložive žene, ali i izvor seksualnih fantazija muškaraca: jedno nedavno istraživanje u Velikoj Britaniji pokazalo

je da je profesija medicinske sestre najčešći izvor muških seksualnih fantazija (Nursing Advocacy, 2007). S obzirom na široko raširene patrijarhalne stavove, posao medicinske sestre je "problematičan" jer zahtijeva kontakt sa muškarcima, vezan je za tijelo i noćna dežurstva. Ostali najčešći stereotipi o medicinskim sestrama su da su sluškinje ljekarima, da su zločete, da su "nadžak babe" ali i milosrdni anđeli (Burns, 1999:46). Ovako većinom negativan imidž medicinskih sestara može osnažiti seksualno uznemiravanje na poslu i doprinijeti malom poštovanju ove profesije i žena u njoj.

Kao i u ostalim dijelovima svijeta, i u arapskom svijetu postoje stereotipi o medicinskim sestrama. Stereotipisanje medicinskih sestara kao neobrazovanih, servilnih bolničkih radnica obeshrabruje mnoge arapske žene da uđu u profesiju medicinske sestre (El-Sanabary, 2003, citirano u Miller-Rosser, Chapman i Francis, 2006:5). U Egiptu su dugo vremena medicinske sestre bile isključivo iz nižih klasa jer je bilo sramota za porodicu da djevojka ili žena radi van kuće jer je to značilo da porodica nije u stanju hraniti je i odijevati (El-Saadawi, 1980:274). Uz to, rad van kuće znači kontakt sa muškarcima što može narušiti respekt žene i umanjiti joj mogućnosti za udaju. "Ideali vezani za čednost, privatnost i respektabilnost žene predstavljaju ozbiljne prepreke za vrste zaposlenja koje mogu doći u obzir, naročito poslova u kojima žene mogu imati kontakt sa muškarcima s kojima nisu u rodu" (Gallagher, 2007:235). Posao medicinske sestre vezan za tijelo i noćne smjene zasigurno ne uživa respekt u arapskom svijetu.

6. STRATEGIJE MIGRANTICA

U ovom poglavlju će se analizirati kako su migrantice pregovarale rodne odnose u uslovima novih zavisnosti od muškaraca tokom migracije u Libiji. Polazna hipoteza u ovom dijelu rada je da strategije migrantica u pregovaranju rodnih uloga i tradicionalnih stavova o ženskoj zavisnosti mogu ići upravo u smjeru prilagođavanja postojećim rodnim normama. One mogu iskoristiti tradicionalnu instituciju braka kao vlastitu strategiju za samoosnaživanje čime koriste tradicionalni rodni poredak i oslanjaju se na njega u vlastite svrhe (Morokvašić, 2007:2). Neke medicinske sestre su se iz javnog prostora ponovo okrenule privatnom ulazeći u brak tokom boravka i rada u Libiji, bilo za strance, bilo sunarodnjake, dok su ostale koristile veze kao mjesto gdje su nalazile potrebnu mušku zaštitu, emotivnu ili finansijsku potporu. Neke od migrantica su se odlučivale i na sklapanje šerijatskog braka u Libiji kako bi legitimizirale svoju izvanbračnu vezu.

6.1. Ženske strategije pregovaranja i odupiranja rodnom poretku

Migracija može žene staviti u poziciju diskriminacije i veće ranjivosti. Rodni poredak nije samo otporan na promjenu već u određenim okolnostima presijecanja sa migracijom može biti intenziviran (Morokvašić, 2007:7). Međutim, migrantice nisu pasivne žrtve, njihovo djelovanje je itekako vidljivo. One u okviru zacrtanih im granica iznalaze vlastite strategije kako bi optimalizirale svoju poziciju. Jedna od važnih strategija može biti i ulazak u brak. Pribjeći braku sa lokalcem je naročito uobičajeno među ženama iz Istočne Evrope, tako u Francuskoj 80% međunacionalnih brakova čine brakovi između Francuza i istočnoevropskih žena, kaže Mirjana Morokvašić (2007:7) i dodaje da to nije neophodno strategija koju ove migrantice koriste od početka migracije, nego strategija oblikovana logikom socijalne promocije uz korišćenje tradicionalne institucije braka.

Strategiju oslanjanja na tradicionalni rodni poredak koriste i žene u arapskom svijetu. Analizirajući klasični patrijarhat na Bliskom Istoku i Sjevernoj Africi, Kandiyoti (1998:282-283) kaže da, kada dođe do promjena u klasičnom patrijarhatu, mnoge žene se

mogu opirati tim promjenama jer vide da im stari normativni poredak izmiče a ne daju im se nikakve osnažujuće alternative. One u tom slučaju mogu koristiti strategiju "cjenkanja s patrijarhatom" (bargaining with patriarchy) i vršiti pritisak na muškarce kako bi nastavili ispunjavati svoje obaveze prema njima. Autorica dodaje da odgovor mnogih žena koje moraju preuzeti plaćeni posao u ovom kontekstu može biti intenziviranje tradicionalnih obilježja čednosti poput pokrivanja: one rade van kuće gdje su izložene kontaktu sa muškarcima pa sada moraju koristiti svako simboličko sredstvo koje im je na raspolaganju da stave do znanja da su i dalje vrijedne zaštite, kaže Kandiyoti, i dodaje da one na ovaj način pristaju na restrikcije u pogledu odijevanja plaćajući malu cijenu u zamjenu za sigurnost i poštovanje (ibid).

6.2. Brak i veze kao strategija u Libiji

Kada govorimo o jugoslovenskim medicinskim sestrama migranticama u Libiji treba naglasiti da je bitno njihovo prethodno učešće na tržištu rada u zemlji porijekla, njihova djelimična autonomnost, to što su donekle same donosile odluke o svojim životima pa, između ostalog, i odluku da migriraju. One su bile aktivne u svom životu u zemlji porijekla. Njihove strategije u Libiji i njihovo djelovanje mogli su se kretati upravo u smjeru prilagođavanja postojećem rodnom poretku. Svjesne da nije bit u suprotstavljanju važećem rodnom poretku, jer bi u toj borbi vjerovatno bile gubitnice, okrenule su se pregovaranju i iznalaženju strategija kako bi situaciju preokrenule u svoju korist. Jedna od strategija je "korištenje tradicionalnog rodno poretka i oslanjanje na njega u vlastite svrhe" (Morokvašić, 2007:2). Pregovaranje i prihvatanje tradicionalnih rodni uloga žena u ovom slučaju znači prihvatanje pozicije žene kao one kojoj treba muška zaštita i iznalaženje načina da se takva situacija preokrene u vlastitu korist. Neke migrantice su se u tom smislu odlučivale na brak "koristeći se tradicionalnom institucijom braka" (Morokvašić, 2007:7) za samoosnaživanje, dok je većina njih ulazila u veze sa nekim od brojnih zainteresovanih muškaraca.

Sve intervjuisane žene su kazale da su udate migrantice u Libiji u boljoj poziciji u odnosu na slobodne žene. Na ovo utiče stav lokalnog društva o zavisnosti žena,

ograničenja u pogledu njihove mobilnosti, usamljenost i izolovanost, potreba za dodatnom zaradom muškarca, te potreba za podjelom brige o djeci usljed nedostatka socijalnih mreža i institucija za brigu o djeci. Jedna od migrantica kaže da kada je žena sa suprugom *"u svakom pogledu bolje uspijeva, pogotovo u finansijskom"* (Danka). Ona dalje tvrdi da je imala zaštitu nakon što se udala i da je niko više nije dirao. Govoreći o razlozima za ulazak u brak i veze, ova medicinska sestra kaže da žena tamo treba *"mušku podršku u svakom pogledu"* ali je finansijska najbitnija, pogotovo za žene koje su same sa djecom. Druga tvrdi da se osjećala mnogo poštovanijom nakon što se udala, a pogotovo kada je postala majka (Azemina). Uz to, žena u vezi, a pogotovo u braku, zaštićena je od dodijavanja drugih muškaraca. Jedna od intervjuisanih objašnjava da ako se u neku migranticu *"zagledao neki Arap koji je na nekoj višoj poziciji, onda će sva njena okolina vršiti ptitisak na nju da uđe u tu vezu"*, a da se to ne bi dešavalo *"naše žene su stupale u vezu sa strancima jer su na taj način bile zaštićene od Arapa jer oni tada nisu bili zainteresovani"* (Azemina). Kada žena sama dođe u Libiju *"jednostavno će morati hodati s nekim"*, tvrdi Meliha, što zbog pritiska od strane muškaraca, što zbog potrebe žene za muškom zaštitom i pratnjom. Onog trena kada žena odabere nekog muškarca za vezu, biva ostavljena na miru. Veze *"nisu morale biti nešto ljubavno jake, to je više bio neki kompromis da si zaštićena od drugih muškaraca i da imaš nekoga da nisi sama jer je jako teško biti sama"*, kaže Azemina. *"Bilo je dosta tih veza, možda nekad čak nije ni bilo neke velike ljubavi, možda su se neke tome otimale, ali na kraju bi prihvatale vezu najviše iz usamljenosti"*, kaže Danka, dok Meliha tvrdi da se zbog uznemiravanja na ulici i priča koje su kružile o neprijatnostima koje se mogu desiti ženama *"ne osjećaš se sigurno kada si sama... jednostavno te je strah"*. Drugo, *"ako nemaš auto, a obično žene nemaju auto, onda si zatvorena i osuđena na stan i samoću"* (Azemina). Kada je žena u vezi *"zaštićena je od neugodnosti kada izlazi vani, a drugo, zaštićena je od drugih pretendena koji su dosadni i uporni"*, tvrdi ova migrantica i dodaje da *"ne zna nijednu ženu koja je 'preživjela' Libiju bez muškarca"*.

Od šest intervjuisanih migrantica koje su u Libiji radile od sredine 1980tih, njih tri su tokoma boravka u Libiji stupile u brak: dvije sa Jugoslovenima, jedna sa strancem iz Zapadne Evrope. Sve one su potvrdile da je u Libiji u ovom periodu bilo dosta i drugih

migrantica koje su tokom boravka i rada u Libiji stupile u slične brakove. A bilo je i onih koje su sklopile samo šerijatski brak o čemu će biti riječi u sledećem potpoglavlju, dok su gotovo sve ostale migrantice bile u vezama: *"Sve sestre su imale svoje prijatelje i zaštitnike. Rijetko koja nije. I one su bile crne ovce"* (Milena). Prema tvrdnjama ispitanica, za veze su bili najpoželjniji muškarci iz Zapadne Evrope, većinom zato što su bliži ideji ženske emancipacije, dobro su plaćeni i na najvišem mjestu na hijerarhijskoj ljestvici u Libiji. Ono što su medicinske sestre migrantice dobijale ulaskom u vezu ili brak, ne računajući emotivnu stranu, kratko je sumirala jedna od njih: *"lova, vize, sigurnost"* (Dragana).

Danas ove žene ne preporučuju svojim kolegicama da idu u Libiju same već sa supruzima, pogotovo ako suprug može dobiti posao u stranoj kompaniji. Gotovo sve bi, da moraju ponovo migrirati, otišle u Libiju, ali sa supruzima i porodicama.

Zbog ekonomske i socijalne zavisnosti, potrebe za muškom zaštitom u skladu sa važećim rodnim normama, medicinske sestre migrantice su bile "prisiljene" ulaziti u veze sa muškarcima. Iako u Libiji izvanbračne veze nisu dopuštene, veze sa migranticama su se tolerisale. Kao prijetnja muškarcima i društvu žena je manje "opasna" u bilo kakvoj vezi, pa makar to bila i izvanbračna veza, nego sama. Ovako je kontrolisana njena seksualnost. Neke od veza su završavale brakom jer žena tek u braku zavređuju poštovanje. Stupajući u brak, migrantice stavljaju naglasak na privatnu sferu gdje ih pod zaštitom supruga *"više niko ne dira"* (Danka). Ovim ženama je bilo lakše povinovati se zadatim patrijarhalnim normama, prilagoditi ih svojim potrebama jer u procesu migracije žene pregovaraju i uče da koriste attribute koje su im inicijalno bile hendikep, većina traži kompromise prije nego konfrontaciju i odbijanje tradicionalne rodne podjele rada i vrijednosti (Morokvašić, 2007:13). Otuda strategija veza, možda i preferiranje muškaraca iz Zapadne Evrope zbog uvjerenja da su im bliskije egalitarne ideje pa su u tim vezama mogle zadržati veći nivo autonomnosti.

6.3. "Brak do Malte"

Prema tvrdnjama medicinskih sestara koje su ranih 1990tih godina radile u Bengaziju u Libiji, u tom gradu nije bilo neuobičajeno da se migrantice i migranti odluče na sklapanje šerijatskog braka zbog nemogućnosti da ostvare slobodnu ljubavnu vezu koja nije brak, odnosno, iz straha da bi im slobodna veza mogla izazvati neprijatnosti. Izvanbračne veze nisu dozvoljene u Libiji, a bilo je i straha od takozvane "moralne policije" koja je, prema riječima migrantica, nekada postojala u Libiji. Migrantima i migranticama je šerijatski brak bio "*pokriće za izvanbračnu zajednicu u Libiji*" (Azemina). Medicinske sestre koje su radile u Tripoliju tvrde da šerijatskog braka među migrantima i migranticama u glavnom gradu Libije nije bilo. S obzirom da je Bengazi geografski blizu Egiptu, gdje ovakve veze nisu nepoznate, vjerovatno je riječ o egipatskom uticaju. Rashad, Osman i Roudi-Fahimi (2005:7) navode da finansijski razlozi često onemogućavaju mlade u Egiptu da sklapaju brakove pa se sve češće odlučuju za takozvani *urfī* brak. *Urfī* brak je zakonski nepriznat i neregistrovan brak, a obavlja se samo pred vjerskim službenikom i dva svjedoka. Cilj ovog braka je da donekle legitimizira predbračne seksualne odnose, kažu autori. Prema procjenama (Sexuality in Africa, 2005) u Egiptu je 1998. godine bilo oko 10.000 ovakvih brakova a egipatska vlada je 2000. godine djelimično priznala ove brakove dajući pravo ženi da traži razvod *urfī* braka u slučaju da je suprug ostavi, ali ona i dalje nema pravo na alimentaciju i pomoć u slučaju da su u ovakvom braku rođena djeca.

Šerijatske brakove u Bengaziju su sklapale neudate migrantice sa neoženjenim ili sa oženjenim migrantima čije bračne partnerice su ostale u zemlji njihova porijekla, s obzirom da je poligamija u Libiji zakonom dozvoljena, mada ne i šire praktcirana. Za sklapanje šerijatskog braka među migrantima nije bila potrebna nikakva dokumentacija sem izjave mladenaca da žele stupiti u takav brak i njihovih pasoša, čak nisu traženi ni svjedoci. Ono što je naročito interesantno je to da su u ovakve brakove ulazili i nemuslimani i nemuslimanke, kako tvrde migrantice. Jedna od intervjuisanih kaže: "*Moja vjenčana kuma je sklopila šerijatski brak sa oženjenim muškarcem, a ni jedno ni drugo nisu muslimani*" (Azemina). Prema izjavi jednog migranta takođe nemuslimana,

koji je i sam sklopio šerijatski brak u Bengaziju sa medicinskom sestrom iz jedne istočnoevropske zemlje, religijski službenici koji vrše obred sklapanja šerijatskog braka u Libiji smatraju da ne postoje prepreke da se i hrišćani vjenčavaju po šerijatskom zakonu. Ovakav brak se među migrantima i migranticama u Bengaziju zvao "brak do Malte" jer su ga držali važećim samo dok su u Libiji. S obzirom da su Libiju napuštali preko Malte zbog međunarodnog embarga nametnutog na avionski saobraćaj u Libiji u tom periodu, otuda je ovaj brak dobio naziv "brak do Malte". Onog momenta kada bi bračni partneri napustili Libiju, za njih je brak prestajao važiti. Šerijatski brak je dobar pokazatelj kako žene koriste postojeće rodne i zakonske norme kako bi sebi osigurale mušku zaštitu kada im je potrebna i prilagodile se novonastalim uslovima.

6.4. Hijerarhija veza i način biranja muškaraca zaštitnika

Brojna istraživanja su pokazala da zemlja porijekla značajno utiče na društveno ekonomska postignuća u zemlji destinaciji (Raijman, Semyonov, 1997:112). Helma Lutz (2002:4) smatra da "sve zemlje imaju etničku hijerarhiju legitimiziranu rasističkim stereotipima (bijeli i hrišćani na vrhu, crni i muslimani na dnu) što određuje visinu zarade", dok Rima Sabban (2004:89), analizirajući status migrantica u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, tvrdi da su do ranih 1990tih Filipinke uposlene na kućanskim poslovima bile najbolje plaćene i natraženije među elitom u Emiratima jer se smatralo da su modernije i obrazovanije od žena iz drugih zemalja. U isto vrijeme Indijke su bile najmanje plaćene među ženskom poslugom. Ranih 1990tih Indonežanke su istisnule Filipinke sa prve najbolje plaćene pozicije zahvaljujući kulturalnim *pull* faktorima oličenim u preferiranju indonežanskih muslimanki koje govore arapski. Sabbanova dalje tvrdi da je kasnije, početkom 2000tih, plata Indonežankama pala, sada zahvaljujući *push* faktorima poput sve većeg siromaštva i nesređenog stanja u Indoneziji (ibid).

Prema riječima intervjuisanih medicinskih sestara migrantica, i u Libiji je bilo razlike u visini plata u zavisnosti od zemlje porijekla. Opisujući hijerarhiju u platama medicinskih sestara ranih 1990tih, jedna ispitanica je kazala da su na vrhu hijerarhijske ljestvice bile Irkinje i Engleskinje, one su i radile samo u naftnim klinikama gdje je

najbolja plaćenost, drugo mjesto su dijelile Jugoslovenke i Filipinke (ove druge zbog znanja engleskog jezika), a zatim Poljakinje, Bugarke, Ukrajinke i Ruskinje. Međutim, nije postojala samo etnička hijerarhija kada je riječ o plaćenosti migrantica, već i hijerarhija veza koje su stvarale migrantice.

Analizom intervjua sa medicinskim sestrama migranticama može se zaključiti da su postojale tri vrste veza i brakova u koje su migrantice ulazile: na prvom mjestu su bile veze i brakovi sa muškarcima iz Zapadne Evrope i Kanade, zatim veze i brakovi sa Jugoslovenima, i na kraju, veze sa Libijcima. I dok su veze i brakovi sa sunarodnjacima iz Jugoslavije bili uobičajeni i na neki način se podrazumijevali jer je riječ o istom mentalitetu, kako kaže Danka, veze i brakovi migrantica sa muškarcima iz Zapadne Evrope bile su najpoželjnije. Jedna intervjuisana medicinska sestra kaže: *"Ja sam se udala za Jugoslovena, a neke moje kolegice za Italijane ili Švicarce. I one su bile jako cijenjene kao da su se udale za princa"* (Azemina). Ipak, muškarci sunarodnjaci nisu blagonaklono gledali na ove veze negirajući postojanje ljubavi u tim vezama i držeći da su u pitanju prije ekonomski interesi žena. Jedna migrantica tvrdi da su neke žene s namjerom birale muškarce sa Zapada jer su "drugačiji" od ostalih muškaraca, imaju fer odnos prema ženama i drugačiju viziju o životu: *"Neke žene su tražile strance: Kanađane, Engleze.. To su zaista bile fer veze gdje su i djeca, ako ih je bilo, to fino prihvatila"* (Meliha). Druga tvrdi da je glavni motiv za veze sa muškarcima sa Zapada *"finansijske prirode"* dok je rjeđe u pitanju ljubav (Danka).

Veze migrantica sa Libijcima bile su najmanje cijenjene i često osuđivane od strane migrantskih zajednica. Jedna medicinska sestra kaže da su se žene koje su bile u vezama sa Libijcima *"držale na distanci od ostalih"* (Danka), svjesne osuđivanja okoline. Ovo osuđivanje rezultat je etničke hijerarhije kao i pretpostavke da žene određene nacije "pripadaju" muškarcima te nacije (Blagojević, 2004:135). Čuvanje tijela žena za muškarce iste nacije nije samo stav muškaraca, već i žena. Ženama koje su bile u vezama sa Libijcima potpuno se negiralo postojanje emocija i romantične ljubavi. Jedna migrantica kaže da se tu *"radi o računici"* (Milena). Interesantno je da ove veze gotovo nikada nisu završavale brakom. Ako je i bilo takvih brakova, većinom su sklapani ranije u Jugoslaviji. Razlog što takve veze nisu završavale brakom, po mišljenju jedne

migrantice, je to što je u Libiji uobičajeno da *"otac odobrava izbor bračnog partnera za svoju djecu"* (Meliha). Očev blagoslov za brak sa strankinjom Libijac može teško dobiti, tvrdi ona.

Iako su bile svjesne svoje zavisnosti od muškaraca i na neki način "prisiljene" da ulaze u veze, migrantice su ipak bile te koje su same birale svoje muškarce. Nisu dozvolile da budu birane. U odabiru je važnu ulogu igrao materijalni status muškaraca i očekivanja da neki muškarci imaju liberalniji odnos spram rodne ravnopravnosti, da imaju *"drugačiju viziju života"* (Meliha) zbog čega su neke žene isključivo tražile strance za veze. Druga migrantica tvrdi da su muškarci sa Zapada najpoželjniji za veze i brakove i da tu *"finansijske prilike igraju najveću ulogu"* (Danka). Međutim, način na koji su žene birale muškarce ipak se ne može svesti na čisti pragmatizam i na preferiranje materijalnog nad romantičnom ljubavlju i emocijama. Jedna od žena kaže da joj se dopadao muškarac s kojim je ušla u vezu a kasnije i brak, ali ne negira da je na tu njenu odluku uveliko uticala potreba da, pored ljubavi, ima i finansijsku i moralnu podršku (Danka). Druga tvrdi da je svjesno prihvatila izolovanost i usamljenost odbijajući muškarce koji joj se nisu dopadali iako je takvu svoju odluku *"plaćala svojim živcima i zdravljem"* pateći od teške alergije prouzrokovane psihičkim stresom (Meliha). Ona je u vezu ušla tek onda kada je našla nekog ko joj je odgovarao, kako kaže. Jedna druga žena je odbila vezu sa ljekarom koji joj je bio direktno nadređen iako bi bliskost s njim *"nekim drugim medicinskim sestrama imponovala"* (Dragana). Jedna je odbila ponuđenu vezu s jednim moćnim muškarcem iako je bila svjesna da će zbog toga imati problema (Milena).

Izabrani muškarac je obično bio muškarac koji je uživao moć, bilo društvenu bilo ekonomsku, često su to bili direktori jugoslovenskih preduzeća, dobro plaćeni stranci, dobrostojeći Libijci. Migrantice su donekle imale mogućnost izbora, a bile su i poželjne. *"Žene su te koje diktiraju situaciju, tamo se svaka žena osjeća izuzetno poželjnom"*, kaže Azemina. Drugi objektivni faktori koji doprinose poželjnosti žena biće objašnjeni u sljedećem potpoglavlju.

6.5. Migracija i seksualnost

S obzirom da je seksualnost društveni konstrukt, seksualne prakse nisu iste u različitim društvima i različitim historijskim periodima. Brojni su faktori koji utiču na seksualnost a među njima su rod, religija, kultura i bračni status. Stoga može prilikom migracije doći do promjena u seksualnom ponašanju migranata i migrantica. Drugačija kulturna sredina u zemlji destinacije, fizičko razdvajanje bračnih partnera tokom migracije, osjećaj anonimnosti i smanjena kontrola članova šire porodice, kao i nejednaka spolna raspodjela mogu značajno uticati na seksualno ponašanje migranata i migrantica (Parrado i Flippen, 2005:3).

Drugačija kulturna sredina u Libiji gdje se zahtijeva muška kontrola žena i njihove seksualnosti, važnost muškarca i zavisnost žena, o čemu je bilo riječi u prethodnom poglavlju, uticalo je na to da su migrantice lakše ulazile u veze i brakove. Na brže stvaranje veza utiče i pritisak na žene od strane muškaraca. *"Svi muškarci, i oni sa Zapada i Jugosloveni, kada se nađu u Libiji, drugačiji su nego vani"*, kaže Meliha. Vršeći pritisak na žene u pravcu stvaranja veza oni zloupotrebljavaju njenu ranjivost i *"potrebu za muškom zaštitom"*, tvrdi ona.

Fizičko razdvajanje bračnih partnera može učiniti da migranti budu tolerantniji na izvanbračni seks i bračnu nevjeru (Parrado i Flippen, 2005:20). Tako jedna ispitanica tvrdi da migranticama u Libiji često *"nije puno bitno da li je muškarac s kojim ulaze u vezu oženjen ili ne"* (Meliha). Ona je u početku bila šokirana time ali kasnije je vidjela da je to normalno *"ne samo za naše [jugoslovenske] žene već općenito"*. Dragana takođe kaže da su često i udate migrantice čiji supruzi su ostali u Evropi imale privremene veze u Libiji. Ispitanice tvrde da su migrantice ulazile u veze često zbog potrebe za muškom zaštitom, ali i zbog ljubavi.

Osjećaj anonimnosti, smanjena kontrola članova šire porodice, kao i poimanje migracije kao privremenog statusa može ohrabriti neke migrante da se upuste u seksualne aktivnosti koje bi inače izbjegavali (Parrado i Flippen, 2005:7). Jedna od žena, govoreći o seksualnosti i vezama, kaže da *"nešto tamo [u Libiji] utiče na ženske i muške mozgove, i srca i sve ostalo"*, tamo se brže prave veze, *"skače se iz veze u vezu"* (Danka). Ona takođe

tvrdi da su u veze ulazili i udate žene i oženjeni muškarci, *"tamo je sve normalno"*, kaže ona, i dodaje da *"to podneblje utiče na stvaranje situacija i prilika za veze"*. Druga žena je bila svjesna privremenosti svog migrantskog statusa pa kaže da je bila u vezi sa oženjenim muškarcem *"tek da ima nekog dok je u Libiji"* (Dragana), dok jedna tvrdi da se u Libiji svi migranti ponašaju slobodnije *"prvo zato što nemaš familiju iza sebe koja te drži u nekakvim regulama.. imaš određenu slobodu. Drugo, dolaziš u mjesto gdje te apsolutno niko ne zna i nije te briga šta će reći komšija, rođak, ovaj ili onaj"* (Azemina).

Veći broj muškaraca nego žena u migraciji pruža ženama donekle mogućnost da biraju. Tokom migracije "pronaći partnera suprotnog spola postaje teško za muškarce a relativno lako za žene" (Parrado i Flippen, 2005:7). Jedna medicinska sestra potvrđuje da je u Libiji manje žena migrantica nego muškaraca, da su žene poželjne i stoga često u poziciji da biraju muškarce među ostalim migrantima, ali i među Libijcima *"jer su jako zainteresovani za Evropljanke"* (Danka). Druga kaže da žena u Libiji *"čim je strankinja može uhvatiti koga hoće"* (Azemina), jer je manje migrantica i imaju veći izbor nego muškarci. Međutim, većina zainteresovanih muškaraca je već bračno vezana u svojoj zemlji.

Ono što ovdje treba posebno naglasiti je to da su medicinske sestre migrantice same birale muškarce s kojima su ulazile u vezu ili brak. Neki od kriterija za odabir muškaraca su bili privlačnost, pažnja i spremnost muškarca da zaštiti ženu, kao i mogućnost da je finansijski podupre. Faktori koji su olakšavali i ubrzavali stvaranje veza su, s jedne strane, izolovanost i usamljenost migrantica, potreba za muškarcem i njegovom zaštitom i nedovoljna plaćenost, a s druge strane, mali broj žena i stoga njihova privlačnost, te nedostatak kontrole šire porodice.

U poziciji potrebe za muškom zaštitom, ali i u poziciji poželjnosti, medicinske sestre migrantice su koristile strategije pregovaranja svoje pozicije. Koristeći tradicionalni rodni poredak mogle su se odlučiti za građanski ili šerijatski brak ili pak za vezu u kojoj su bile zaštićene, poželjne, finansijski i emotivno podržavane.

7. ZAKLJUČAK

Prostori koje je zauzimala Jugoslavija imaju dugu istoriju migracija. Migriralo se i iz političkih i iz ekonomskih razloga, a većinom se radilo o individualnim migracijama. Od sredine 1960tih jugoslovenske institucije su posredovale u organizovanom zapošljavanju radne snage u Zapadnoj Evropi, a od sredine 1970tih i u Libiji. U Libiju su u tim aranžmanima većinom odlazili medicinski radnici, među njima i medicinske sestre. Migracije su nastavljene i 1980tih godina zbog ekonomske krize, sve veće političke nestabilnosti, kao i nezaposlenosti usljed hiperprodukcije medicinskog kadra u Jugoslaviji. S druge strane, razlog zbog koga je Libija bila privlačna za migraciju leži u velikom prilivu prihoda od nafte u toj zemlji, nedostatku domaće kvalifikovane radne snage i ubrzanom razvoju sektora zdravstva.

Migranti u istoj profesiji, i muškarci i žene, bili su isto plaćeni i imali iste uslove rada. Ali, s obzirom na spolnu podjelu rada, poslove medicinskih sestara tradicionalno obavljaju žene pa su većinu jugoslovenskog medicinskog osoblja u Libiji činile žene. Uprkos jednakih uslova rada, iskustva muškaraca i žena su različita što je navidljivije kada je u pitanju zavisnosti žena i muška kontrola nad njima. Susret sa kulturom u kojoj se ženama nameću ograničenja daleko veća nego u zemlji iz koje su migrirale snažno je uticao na život migrantica. U libijskoj tradiciji neuobičajena je samostalnost žene čak i kada je ona ekonomski neovisna. Tradicionalne rodne norme nalažu da ona ostane u krugu porodice pod muškom zaštitom i kontrolom: bilo očevom, bilo bratovom, bilo suprugovom. Samom svojom autonomnom migracijom jugoslovenske medicinske sestre migrantice su prekršile ove norme. Bile su suočene sa ograničenjima vezanim za slobodu kretanja, uznemiravanjem na javnim mjestima i pritiscima od strane muškaraca kako bi bile vraćene u dozvoljeni okvir, a taj okvir je muškarac koji će ih kontrolisati.

I migrantice imaju međusobno različita iskustva. Svaka migracija je posebna priča. No, kod svih ispitanica jedno je uvijek zajedničko: to je važnost muškarca na prostorima Libije. Muškarac je onaj koji finansijski pomaže, koji štiti od drugih muškaraca, koji omogućava mobilnost, onaj s kojim žena stiče poštovanje. I ma koliko bila kvalifikovana i cijenjena na poslu, ma koliko finansijski neovisna, nedostatak

muškarca može prevagnuti, predstavljati ozbiljan problem i onemogućavati ženi normalan život. Ma koliko ne željela vezu, žena je "morala" naći muškarca zaštitnika kako bi opstala. Najvišu cijenu su plaćale one migrantice koje su se odlučivale da ostanu same.

Migracijom u Libiju medicinske sestre su stavljene u poziciju novih zavisnosti, i ekonomskih i socijalnih. U Jugoslaviji su možda bile navikle, i donekle prihvatale, ekonomsku zavisnost bilo od bračnih partnera bilo od drugih muških članova porodice ili pak od države. Ostavši bez ove vrste potpore time što su migrirale, očekivale su da će ekonomska dobit od migracije kompenzirati ovaj gubitak i učiniti ih ekonomski neovisnijim. Ali, nije. Ekonomska dobit od migracije u većini ispitanih slučajeva bila je neznatna. Zarade ovih žena nisu bile dovoljne za očekivano ekonomsko osnaživanje zbog rasta cijena i nepredviđenih troškova izazvanih pogoršanjem ekonomske situacije u Libiji od sredine 1980tih a kasnije i zbog međunarodne blokade ove zemlje i ratnih dešavanja u Jugoslaviji. Ostale su ekonomski ovisne.

Iako nova ekonomska zavisnost nije zanemarljiva, migranticama je možda teže padala jedna druga pozicija zavisnosti u kojoj su se našle, a koja im je u Jugoslaviji bila prilično nepoznata. To je njihova nova socijalna zavisnost od muškaraca i potreba za muškom zaštitom. Ograničena mobilnost, uznemiravanje od strane muškaraca i pritisci ka seksualnoj eksploataciji daće im do znanja da nisu autonomne i da se njihova autonomnost može prihvatiti samo u onoj mjeri u kojoj je prakticiraju na poslu, odnosno, samo time što su angažovane na tržištu rada. Kada završe sa smjenom i izađu iz kruga bolnice, one su samo žene čija emancipacija i samostalnost nije prihvatljiva u lokalnoj sredini. Njihova moć odlučivanja je negirana ili bar ograničena, i trebale su je predati nekom muškarcu.

Rodne uloge u zemlji destinacije, Libiji, negativno su uticale na emancipaciju i autonomiju jugoslovenskih medicinskih sestara migrantica. U procesu pregovaranja, one su koristile postojeći rodni režim i iznalazile strategije kako bi sačuvale što veći nivo autonomije a istodobno ispunile očekivanja rodnog režima u zemlji destinacije. Većina je autonomno migrirala, odnosno, nisu imale bračnog partnera pa je trebalo naći zaštitnika. Prisiljene da nađu muškarca koji će ih štititi i pomagati, migrantice su ulazile u veze sa

sviješću o privremenosti tih veza kao što je privremena i njihova pozicija zavisnosti takve vrste koja traje samo dok traje migracija. Biranje stranaca sa Zapada za veze ima primjesu njihovog pokušaja da očuvaju što veći nivo autonomnosti jer se "podrazumijeva" da su tim muškarcima bliže ideje emancipacije žena.

Sem privremenih veza, i brak je mogao biti strategija migrantica za izbjegavanje pozicije žrtve. To što su same, neudate ili razvedene - što im je u početku bio hendikep - postaje njihova prednost. (Morokvašić, 2007:13) Udajom migrantice preokreću situaciju u svoju korist koristeći tradicionalni rodni poredak i tradicionalnu instituciju braka oslanjajući se na njega u vlastite svrhe. Neke migrantice su koristile čak i poligamnu formu braka kako bi se "uklopile" u rodne obrasce i legitimizirale veze u koje su nekada ulazile bez previše emocija. Iako se ovo može tumačiti tako kao da žene idu linijom manjeg otpora čime i same učestvuju u sistemu koji je opresivan prema njima, u pitanju je ipak plaćanje male cijene u zamjenu za sigurnost, zaštitu muškarca i poštovanje okoline.

Intervjuisane žene tvrde da su muškarci migranti kada se nađu na tamošnjim prostorima "drugačiji", no, i one su "drugačije" nego u zemlji porijekla što se najbolje vidi u slučaju sklapanja poligamnih brakova. Vjerovatno nijedna od njih kod kuće ne bi pristala na takav brak. To što su i muškarci i žene "drugačiji" kada su na prostoru Libije razlog su nove rodne uloge koje i jedni i drugi pokušavaju pregovarati i prilagoditi ih sebi i svojim potrebama.

U slučaju migracije jugoslovenskih medicinskih sestara u Libiju rodni identitet postaje snažniji od profesionalnog, on potiskuje profesionalni. Medicinske sestre odlaze kao kvalifikovane profesionalke a tamo često postaju prije svega supruge, partnerice i ljubavnice. Neke od njih su nakon ulaska u brak prestale da se bave profesijom. U procesu migracije medicinskih sestara u Libiju profesija se može okrenuti protiv njih samih. Migracija postaje proces transformacije.

LITERATURA

- Al-Nouri, Qais. 1995. "*Univesity Modernizing Effects on Libyan Family and Culture*". Journal of Comparative Family Studies. Volume 26. Issue 3.
- Altunisik, B. Meliha. 1996. "*A Rentier State's Response to Oil Crisis: Economic Reform Policies in Libya*". Arab Studies Quarterly. Volume 18. Issue 4.
- Anthias, Floya. Gabriella Lazaridis. 2000. "*Women on the Move in Southern Europe*". In: Anthias, Floya. and Gabriella Lazaridis (eds) "*Gender and Migtions Southern Europe: Women on the Move*". Berg. New York.
- Bakšić-Muftić, Jasna. 2004. "*Žene u islamu – otvorena debata*". U: Moranjak-Bamburać Nirman (ur.): Izazovi feminizma. Forum Bosnae. br. 26/04. Sarajevo.
- Balabanova, Evgeniia Sergeevna. 2007. "*Women's Economic Dependency. Nature, Causes, and Consequences*". Sociological Research. Vol. 46. no. 2.
- Barlas, Asma. 2004. "*Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an*". University of Texas Press. Austin.
- Baučić, Ivo. 1974. "*Yugoslavia as a Country of Emigration*". Centre for Migration Studies University of Zagreb. CIHEAM – Options Mediterraneennes. No. 22.
- Baxter, Janeen. Emily W. Kane. 1995. "*Dependence and Independence: A Cross-National Analysis of Gender Inequality and Gender Attitudes*". Gender and Society. April 1995. Sage Publication. London.
- Bernik, Valerija. 2000. "*Feminizam kao prijetnja demokratiji*". U: Žene i politika: Feminizmi na istočni način. Ženska infoteka. Zagreb.
- Blagojević, Marina. 1991. "*Žene izvan kruga*". Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, Marina. 2004. "*Položaj žena u zemljama Balkana*". Gender centar vlade RS i Gender centar vlade FBiH.
- Buchan, James. Mireille Kingma. F. Marilyn Lorenzo. 2005. "*International migration of nurses: trends and policy implications*". The Global Nursing Review Initiative. Issue paper 5. International Council of Nursing. Geneva.
- Burns, Robert. 1999. "*Nursing stereotypes*". Nursing Standard. Vol. 13. No. 45.
- Chakrabarty, Monik. 2006. "*Violence against Women and the Law*". In: Chakrabarty N.K. i Shachi Chakrabarty (eds.) "*Gender Justice*". R.Cambray&Co. Private Ltd. Kolkata.

- Charrad, Mounira M. 2001. *"States and Women's Rights: The Making of Postcolonial Tunisia, Algeria, and Morocco"*. University of California Press.
- Deeb, Mary-Jane. 1999. *"Political and Economic Developments in Libya in the 1990s"*. In: Yahia H. Zoubir (ed.). *North Africa in Transition: State, Society, and Economic Transformation in the 1990s*. University Press of Florida. Gainesville.
- El Saadawi, Nawal. 1980. *"The Hidden Face of Eve"*. Zed Books Ltd. New York.
- Espin, Olivia. 1995. *"Race, Racism, and Sexuality in the Life Narratives of Immigrant Women"*. *Feminism & Psychology*. Vol. 5. No. 2. Sage Publications.
- Gall, Susan. Gail Kligman. 2000. *"The Politics of Gender After Socialism"*. Princeton University Press. New Jersey.
- Gallagher, Sally K. 2007. *"Agency, Resources, and Identity: Lower-Income Women's Experiences in Damascus"*. *Gender&Society*. Vol. 21. No. 2. Sage Publication. London.
- hooks, bell. 2006. *"Eating the Other: Desire and Resistance"*. In: Meenakshi Gigi Durham and Douglas M. Kellner (ed.). *Media and Cultural Studies. Key Works*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. U: Čitanka. Modul II. Rod, ideologija, kultura. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.
- Kandiyoti, Deniz, 1988. *"Bargaining with Patriarchy"*. *Gender & Society*. Vol. 2. no. 3. Sage Publications.
- Laniya, Olukemi Olatokunbo. 2005. *"Street Smut: Gender, Media, and the Legal Power Dynamics of Street Harassment, or 'Hey Sexy' and Other Verbal Ejaculations"*. *Columbia Journal of Gender and Law*. Vol. 14.
- Lemish, Dafna. 2000. *"The Whore and the Other"*. *Gender&Society*. Vol. 14. No.2.
- Lyon, Dawn. 2004. *"Moral and Cultural Boundaries in Representations of Migrants"*. In: *"Gender Relationships in Europe at the Turn of the Millennium: Women as Subjects in Migration and Marriage"*. European Commission.
- Massey, Garth. Karen Hahn. Duško Sekulić. 1995. *"Women, Men, and the 'Second Shift' in Socialist Yugoslavia"*. *Gender & Society*. Vol. 9. No. 3.
- Mežnarić, Silva. 1984. *"Sociology of Migration in Yugoslavia"*. *Current Sociology*. Vol. 32. No. 2. Sage Publications.

Misra, Joya. Sabine N. Merz. 2004. *"Neoliberalism, Globalization, and the International Division of Care"*. University of Massachusetts – Amherst. U: Čitanka. Modul V. Rod i razvoj. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.

Mohanty, Chandra Talpade. 2000. *"Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses"*. In: Wendy Kolmar and Frances Bartowski (ed.) *Feminist Theory: A Reader*. Mayfield Publishing Company. California, London, Toronto. U: Čitanka. Modul II. Rod, ideologija, kultura. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.

Moreno-Fontes Chammartin, Gloria. 2004. *"Women Migrant Workers' Protection in Arab League States"*. In: Esim, Simel. & Monica Smith (eds.). *Gender and Migration in Arab States: The Case of Domestic Workers*. ILO.

Morokvašić, Mirjana. 1998. "The Logics of exclusion: nationalism, sexism and the Yugoslav war". In: Charles, Nickie and Helen Hintjens (eds.) "Gender, Ethnicity and Political Ideologies". Routledge. London.

Narayan, Uma. 1998. *"Essence of Culture and a Sense of History: A Feminist Critique of Cultural Essentialism"*. U: Čitanka. Modul I. Gender/rodne teorije. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.

Pettman, Jan. 1991. *"Racism, sexism and sociology"*. In: G. Bottomley. *Intersexions: Gender, Class, Culture, Ethnicity*. Sidney.

Raijman, Rebeca. Moshe Semyonov. 1997. *"Gender, Ethnicity, and Immigration: Double Disadvantage and Triple Disadvantage among Recent Immigrant Women in the Israeli Labor Market"*. *Gender&Society*. Vol. 11. No.1.

Ramirez, Carlota. Mar Garcia Dominguez. Julia Miguez Morais. 2005. *"Crossing Borders: Remittances, Gender and Development"*. UN INSTRAW. U: Čitanka. Modul V. Rod i razvoj. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.

Remennick, Larissa. 1999. *"Women with a Russian Accent' in Israel: On the Gender Aspects of Immigration"*. *European Journal of Women's Studies*. Vol. 6. no. 4.

Remennick, Larissa, 2005. *"Cross-cultural dating patterns on an Israeli campus: Why are Russian immigrant women more popular than men?"*. *Journal of Social and Personal Relationships*. Vol. 22, no. 3. Sage Publications.

Rocha, Roberto de Rezende. 1991. *"Inflation and Stabilization in Yugoslavia"*. World Bank.

Russell, Sharon Stanton. 1995. *"Policy Dimensions of Female Migration to the Arab Countries of Western Asia"*. In: *International Migration Policies and the Status of Female Migrants*. Proceedings of the UN Expert Group Meeting on International Migration Policies and the Status of Female Migrants. San Miniato, Italy. March 28-31. 1990.

Russo, Paola. 2005. *"Welfare in the Mediterranean Countries, Great Arab Popular Socialist Libyan Jamahyria,"* Center for Administrative Innovation in the Euro-Mediterranean Region. Arco Felice. NA. Italy. UNPAM. United Nations Online Network in Public Administration and Finance.

Sabban, Rima. 2004. *"United Arab Emirates: Migrant Women in the United Arab Emirates: The case of female domestic workers"*. In: Esim, Simel. & Monica Smith (eds.) *Gender and Migration in Arab States: The Case of Domestic Workers*. ILO.

Said, W. Edward. 1997. *"Orientalizam"*. Svjetlost. Sarajevo. Prevod Rešid Hafizović. 1999. Sarajevo.

Shaikh, Sa'diyya. 2003. *"Transforming Feminisms: Islam, Women, and Gender Justice"*. In: Safi, Omid (ed.) *Progressive Muslims on Justice, Gender, and Pluralism*. Oxford.

Spahić-Šiljak, Zilka. 2007. *"Žene, religija i politika"*. Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC Zajedno. Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije - CIPS Univerziteta u Sarajevu. Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacije TPO. Sarajevo.

Sparr, Pamela. 1994. *"Feminist Critiques of Structural Adjustment"*. In: Sparr, Pamela (ed.): *Mortgaging Women's Lives. Feminist Critiques of Structural Adjustment*. Zed Books Ltd. London and New Jersey.

Stiglic, Džozef. 2002. *"Protivrečnosti globalizacije"*. Prevod: Jovan Veljković. SBM-x. Beograd.

Vandewalle, Dirk. 1998. *"Libya since Independence: Oil and State-Building"*. Cornell University Press. Ithaca. NY.

Woodward, Susan. 1995. *"Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War"*. Brookings Institution. Washington.

Young, Brigitte. 2005. *"Globalization and Shifting Gender Governance Order(s)"*. U: Čitanka. Modul V. Rod i razvoj. Magistarski program: Gender/Rodne studije. Školska godina 2006/2007. Sarajevo: CIPS. Univerzitet u Sarajevu.

Yuval-Davis, Nira. 2002. *"Rod i nacija"*. Ženska infoteka. Zagreb.

Zuhur, Sherifa. 2003. "Women and Empowerment in the Arab World". Arab Studies Quarterly. Vol. 25. Issue 4. Association of Arab-American University Graduates and Institute of Arab Studies. Gale Group.

Elektronski izvori

Al-Hibri, Azizah. 1997. *Islam, Law and Custom: Redefining Muslim Women's Rights*. http://www.karamah.org/docs/au_redefiningmwr.pdf. Posjećena 12.04.2007.

Chossudovsky, Michel. 2003. "The Globalization of Poverty and the New World Order". Centre for Research on Globalization. <http://www.globalresearch.ca>. Posjećena 30.10.2007.

Dannecker, Petra. 2006. "Bangladesh: Double standards". Women living under muslim laws. <http://www.wluml.org/english/newsfulltxt.shtml?cmd%5B157%5D=x-157-536525> Posjećena 25.10.2007.

El-Sanabary, Nagat. 2003. "Women and the Nursing Profession in Saudi Arabia". In: Nancy Bryant. *Women in Nursing in Islamic Societies*. Oxford University Press. Cited in: Miller-Rosser, Kollen. Ysanne Chapman. Karen Francis. 2006. "Historical, Cultural and Contemporary Influences of the Status of Women in Nursing in Saudi Arabia". Online Journal of Issues in Nursing. Vol. 11. Issue 3. <http://nursingworld.org>. Posjećena 07.04.2008.

Letica, Slaven. 1989. "Zdravstvena politika u doba krize". Naprijed. Zagreb. Citirano u: Džakula, Aleksandar, Stipe Orešković, Ognjen Brborović, Luka Vončina. 2005. *Decentralization and Healthcare Reform in Croatia 1980-2002*. http://igi.osi.hu/publications/2005/274/4Health_Croatia.pdf Posjećena 07.04.2008.

Lutz, Helma. 2002. "At your service Madame! Domestic Servants, Past and Present. Gender, Class, Ethnicity and Profession". <http://www.vifu.de/new/areas/migration/projects/lutz.html> . Posjećena 07.12.2007.

Miller-Rosser, Kollen. Ysanne Chapman. Karen Francis. 2006. "Historical, Cultural and Contemporary Influences of the Status of Women in Nursing in Saudi Arabia". Online Journal of Issues in Nursing. Vol. 11. Issue 3. <http://nursingworld.org>. Posjećena 07.04.2008.

Millet, Kate. 1969. "Sexual Politics". Granada Publishing. <http://www.marxists.org/subject/women/authors/millett-kate/theory.htm>. Posjećena 17.10.2007.

Mir-Hosseini, Ziba. 2005. "Women's experience of the Shariah as ideology". Presentation from the Symposium *Muslim Women's Equality Rights in the Justice System: Gender, Religion and Pluralism*. Toronto. April 2005. Women Living Under Muslim Laws. <http://www.wluml.org/english/newsfulltxt.shtml?cmd%5B157%5D=x-157-232284>. Posjećena 11.05.2007.

Morokvašić, Mirjana. 2007. "Migration, Gender, Empowerment".
Kraća verzija teksta: Morokvašić, Mirjana. (2007). "Migration, Gender, Empowerment". U: Lenz, Ilse. Charlotte Ullrich. Barbara Fersch (eds.): *Gender Orders Unbound. Globalisation, Restructuring and Reciprocity*. Barbara Budrich Publishers. Opladen. Farmington Hills.
www.gtm.cnrs-belleuve.fr/site-gtm/Clq%20Mond%2007/Morokvasic.pdf
Posjećena 26.09.2007.

Mrak Mojmir. 1998. "Apportionment and Succession of External Debts: the Case of the SFR Yugoslavia". Ekonomski fakultet Ljubljana.
<http://miha.ef.uni-lj.si/dokumenti/wp/mrak1.doc>. Posjećena 08.04.2008.

Oishi, Nana. 2002. "Gender and Migration: An Integrative Approach". San Diego: Center for Comparative Immigration Studies. University of California.
<http://www.ccis-ucsd.org/PUBLICATIONS/wrkg49.PDF> . Posjećena 05.08.2007.

Pandurević, Nenad. 2005. "Neophodnost i pravci reforme savremene javne službe za zapošljavanje". Zavod za zapošljavanje Republike Srpske.
http://www.zzrs.org/publikacije/publikacija_3_str1.asp . Posjećena 05.12.2008.

Papić, Žarana. 1993. "Patrijarhat". <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp>. Posjećena 10.04.2008.

Pargeter, Alison. 2005. Freedom House.
<http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=177>. Posjećena 30.01.2008.

Pikić, Aleksandra. 2003. "Ženska seksualnost i znanja o seksu do 19 stoljeća". Kruh i ruže br. 19. <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavastvo/kruhiruze/kir19/1919st.htm>. Posjećena 10.04.2008.

Parrado, Emilio. Chenoa A. Flippen. 2005. "Migration and Sexuality: A Comparison of Mexicans in Sending and Receiving Communities". Duke University.
<http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=61363>.
Posjećena 30.10.2007.

Rashad, Hoda. Magued Osman. Farzaneh Roudi-Fahimi. 2005. "Marriage in the Arab World". Population Reference Bureau.
http://www.prb.org/pdf05/MarriageInArabWorld_Eng.pdf
Datum pristupa 26.09.2007.

Sassen, Saskia. 2000. "*Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival*". Columbia University: Journal of International Affairs. Spring 2000. 53. no.2. EBSCO database. <http://web.ebscohost.com> . Posjećena 10.08.2007.

Slapšak, Svetlana. "*Teoretizovanje pokretljivosti žena: "Aktivistkinje prelaze granice". Leto 2002*". http://www.diwanmag.com.ba/arhiva/diwan13_14/sadržaj/sadržaj14.htm. Posjećena 10.04.2008.

Zlotnik, Hania. 2003. "*The Global Dimensions of Female Migration*". <http://www.migrationinformation.org> . Posjećena 05.08.2007.

Zuhur, Sherifa. 2005. "*Gender, Sexuality and the Criminal Laws in the Middle East and North Africa: A Comparative Study*". Women for Women's Human Rights. <http://www.wwhr.org/images/GenderSexualityandCriminalLaws.pdf>. Posjećena 02.10.2007.

Izveštaji i dokumenti

CEDAW. Second Periodic Report of Libyan Arab Jamahiriya. 1999.

CEDAW. Concluding Comments on Initial Report of Libyan Arab Jamahiriya. 1994.

CEDAW. Concluding Observations. Bosnia and Herzegovina. 1994.

DFID. 2007. "*Moving out of poverty – making migration work better for poor people*".

Human Rights Watch. 2006. "*Libya: A Threat to Society? Arbitrary Detention of Women and Girls for "Social Rehabilitation"*".

ILO. Bureau for Workers' Activities. 1997. "*Private Employment Agencies Send Millions Overseas to Work*".

ILO. 2003. *Preventing Discrimination, Exploitation and Abuse of Women Migrant Workers: An Information Guide: Booklet 3: Recruitment and the Journey for Employment Abroad*. Geneva: Gender Promotion Programme, International Labour Office, ILO.

Instraw. 2007. "*Feminization of Migration*"

NVO Izveštaj u sjeni o implementaciji CEDAW konvencije I ženskim ljudskim pravima u BiH. 2004.

Statistički godišnjak Jugoslavije. 1991. Savezni zavod za statistiku. Godina 38. Beograd.

UDI The Norwegian Directorate of Immigration. 2005. *"Fact-finding visit to Libya"*.

UNCHR. 1998. *"Resolution on Violence Against Women Migrant Workers"*.

UNFPA State of World Population 2006. *"A Passage to Hope: Women and International Migration"*. Chapter 2: *"A Mighty but Silent River: Women and Migration"*.

UN Population Division. Department of Economic and Social Affairs. 2006. *"International Migration in the Arab Region"*.

UN. Report of the Secretary-General. 2004. *"World Survey on the role of women in development: Women and International Migration"*.

World Bank. 2006. *" Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya. Country Economic Report. "*

Web strane

CIA World Factbook. 1987. *"Libya. Family and Household"*.
<http://countrystudies.us/libya>. Posjećena 10.10.2007.

DFA. Office of Middle East and African Affairs, July 2006. (Ministarstvo vanjskih poslova Filipina). <http://www.ops.gov.ph/libyavisit2006/backgrounder.htm>
Posjećena 12.12.2007.

Division for the Advancement of Women.Reservations to CEDAW.
<http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/reservations.htm>. Posjećena 30.01.2008.

Egyptian Center for Women's Rights. 2005. *"Campaign Against Sexual Harassment"*.
www.ecwronline.org. Posjećena 04.10.2007.

Library of Congress Country Studies. 1987. Libya.
[http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field\(DOCID+ly0000\)](http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field(DOCID+ly0000))
Posjećena 12.12.2007.

Ministarstvo vanjskih poslova Filipina, 2006.
<http://www.ops.gov.ph/libyavisit2006/backgrounder.htm>. Posjećena 12.12.2007.

Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. 2006.
<http://www.mfa.gov.yu/Srpski/Foreinframe.htm>. Posjećena 08.12.2007.

Ministarstvo zdravlja i okoliša Libije. *"Statistički izvještaj za sektor zdravstva"*. 2005.
<http://www.health.gov.ly> . Posjećena 05.08.2007.

Nursing Advocacy. 2007. <http://nursingadvocacy.org>. Posjećena 20.03.2008.

Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. "*Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision.*" <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=2>. Posjećena 10.08.2007.

UNDP-POGAR, Libya. <http://www.pogar.org/countries/gender.asp?cid=10>. Posjećena 30.01.2008.

UNHCR. http://www.ivillage.co.uk/newspol/camp/refuge/articles/0..186771_186926.00.html. Posjećena 15.01.2008.

UN Statistics Division. <http://unstats.un.org>. Posjećena 16.03.2008.

US Commercial Service. 2007. "*Doing Business in Libya. A Country Commercial Guide for U.S. Companies.*". 2007. <http://libya.usembassy.gov>. Posjećena 22.01.2008.

World Bank. <http://web.worldbank.org>. Posjećena 15.01.2008.

World Bank. GenderStats. <http://devdata.worldbank.org/genderstats>. Posjećena 15.01.2008.

Ostalo

Africa Regional Sexuality Resource Centre. 2005. "*Urfi Marriage in Egypt: The Issues.*" Sexuality in Africa Magazine. Vo. 2. Issue 2. Lagos. <http://www.arsrc.org/resources/publications/sia/aug05/>. Posjećena 17.10.2007.

Glas javnosti, 15.07.2003. "*Neće baš meni to da se desi.*" <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2003/07/15/srpski/T03071401.shtml>. Posjećena 15.08.2007.

IMF/WB, 1991. http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_Socialist_Federal_Republic_of_Yugoslavia. Posjećena 30.01.2008.

Kurir. 19.06.2007. <http://www.kurir-info.co.yu/arhiva/2007/jun/19/V-09-19062007.shtml>. Posjećena 15.08.2007.

Slobodna Dalmacija. 19.06.2004. "*Liječnici u Libiju na svoju odgovornost.*" <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20040619/bih01.asp>. Posjećena 15.08.2007.